

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**İMAM HATİP LİSESİ SİYER DERS KİTABININ
DİNİ ÇEŞİTLİLİK AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fikret ÖZENÇ

**Enstitü Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Din Eğitimi**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Atilla ARKAN

NİSAN – 2019

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

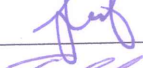

İMAM HATİP LİSESİ SİYER DERS KİTABININ
DİNİ ÇEŞİTLİLİK AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fikret ÖZENÇ

Enstitü Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri

“Bu tez 27.05/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. Dr. Atilla Arkon	Başarılı	
Doç. Dr. Bilal Bay	Başarılı	
Dr. Öğr. Üyesi Tamer YILDIRIM	Başarılı	

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrenci Adı Soyadı	:	FİKRET ÖZENÇ
Enstitü Anabilim Dalı	:	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ
Enstitü Bilim Dalı	:	DİN EĞİTİMİ
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	İMAM HATİP LİSESİ SİYER DERS KİTABININ DİNİ ÇEŞİTLİLİK AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ
Benzerlik Oranı	:	17%

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

İmza *Fikret Özenç*
Adı Soyadı *Fikret Özenç*

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda verilen öğrenci bilgilerinin doğru olduğunu beyan ederim.

Yukarıda bilgileri verilen tezin jüri karşısında savunulabilir olduğunu bilgilerinize arz ederim.

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı:

Prof. Dr. Atilla Arkon

Tarih:

27.05.2019

İmza:

[Signature]

...../...../ 20..... tarih vesayılı EYK kararı ile tez savunma jürisine TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK RAPORUNUN gönderilmesine OYBİRLİĞİ/OYÇOKLU ile karar verilmiştir.

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: DİNİ ÇEŞİTLİLİK	3
1.1. Dışlayıcılık (Tekelcilik)	4
1.2. Kapsayıcılık.....	7
1.3. Çoğulculuk	10
İKİNCİ BÖLÜM: İMAM HATİP LİSELERİNDE OKUTULAN SİYER DERS KİTABININ DİNİ ÇEŞİTLİLİK (DIŞLAYICILIK, KAPSAYICILIK VE ÇOĞULCULUK) AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	17
2.1. Yahudilik.....	17
2.2. Hıristiyanlık	18
2.3. Mecusilik.....	18
2.4. Putperestlik.....	18
2.5. Dini Hayat	18
2.6. Sosyal Hayat	19
2.7. İslam'dan Önce Sosyal Sınıflar.....	19
2.8. Peygamberimizin Doğumu ve Çocukluğu	19
2.9. Hilfü'l-fudûl'a Katılması	20
2.10. Kâbe Hakemliği	20
2.11. Risalet Öncesi Dünyanın Dini Durumu	21
2.12. İlk Vahiy	21
2.13. Gizli Davet	21
2.14. Açık Davet	22
2.15. Müşriklerin İslam Davetine Karşı Çıkma Sebepleri	22
2.16. Mekke Dönemi ve İşkence.....	23
2.17. Habeşistan'a Hicret	23
2.18. Boykot Yılları	23
2.19. Taif Yolculuğu	24
2.20. Peygamberimizin Hicreti	25

2.21. Medine Sözleşmesi.....	25
2.22. Kiblenin Değişmesi	26
2.23. Seriyeye ve Gazveler	27
2.24. Savaşa İzin Verilmesi.....	27
2.25. Recî ve Bi'r-i Maune.....	28
2.26. Hudeybiye Antlaşması	28
2.27. Mekke'nin Fethi	29
2.28. Huneyn Gazvesi	30
2.29. Nifak ve Münafıklar	30
2.30. Diğer Din Mensuplarıyla Münasebetler	31
2.30.1. Yahudiler.....	31
2.30.2. Hıristiyanlar	33
SONUÇ.....	34
KAYNAKÇA	38
ÖZGEÇMİŞ.....	40

KISALTMALAR

Bk./bk.	: Bakınız
Der./der.	: Derleyen
Hz.	: Hazreti
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Trc./trc.	: Tercüme
v.dğr.	: Ve diğçerleri

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	☒	Doktora	☐
Tezin Başlığı: İmam Hatip Liselerinde Okutulan Siyer Ders Kitabının Dini Çeşitlilik Açısından Değerlendirilmesi			
Tezin Yazarı: Fikret ÖZENÇ		Danışman: Prof.Dr. Atilla ARKAN	
Kabul Tarihi: 27/05/2019		Sayfa Sayısı: 40	
Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri		Bilim Dalı: Din Eğitimi	
<p>Çalışmanın amacı İmam Hatip Liselerinde okutulan Siyer ders kitabının dini çeşitlilik açısından incelenmesidir.</p> <p>Girişte çalışmanın konusu, amacı, sınırlılıkları, yöntemi ve önemi üzerinde durulmuştur.</p> <p>Birinci bölümde dini çeşitlilik sınıflandırması (dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk) hakkında bilgi verilmiştir.</p> <p>İkinci bölümde ise İmam Hatip Liselerinde okutulan Siyer ders kitabının yazımında hangi dini çeşitlilik sınıflandırmasının kullanıldığı, örnek anlatımlar eşliğinde tespit edilmeye çalışılmıştır.</p> <p>Son bölümünde, Siyer ders kitabının yazımında, dini çeşitliliğe ait dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk sınıflandırmalarının kullanımına dair bilgi verilmiş ve bunların değerlendirilmesi yapılmıştır.</p>			
Anahtar Kelimeler: Siyer, dini çeşitlilik, dışlayıcılık, kapsayıcılık, çoğulculuk			

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree	☒	Ph.D.	☐
Title of Thesis: An analysis of the siyar school book which is taught at imam hatip high schools according to its point of diversity in religious terms.			
Author of Thesis: Fikret ÖZENÇ		Supervisor: Professor. Atilla ARKAN	
Accepted Date: 27/05/2019		Number of Pages: 40	
Department: Philosophy and religious sciences		Subfield: Religious education	
<p>The aim of the thesis is to analyze the school book which is taught at İmam Hatip High Schools according to its point of diversity in religious terms. At the introduction, the aim, subject, constraints, methods and importance of this study are explained. At the first section classification of religious diversity (exclusivism, inclusivism and pluralism) is explained. At the second section which classification of religious diversity was used in writing this siyar school book is explained with their examples. At the last section the usage of Exclusivism, inclusivism and pluralism concepts are evaluated regarding the writing of the siyar book.</p>			
Keywords: Siyer, religious diversity, pluralizm, inclusivizm, exclusivism			

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu

Din kavramı insanlık tarihi kadar eski bir kavramdır. Hem ilkel toplumlarda hem de medeni toplumlarda din olgusuna rastlamak mümkündür.

Modern dünyada toplumların ve bireylerin iletişimi ve etkileşimi kaçınılmaz olmuştur. Ticaret, siyaset, sosyal problemler, ekonomik kaygılar, eğitim vb. gerekçelerle farklı inançtan insanların birlikte yaşaması zorunluluk haline gelmiştir. Fakat bu durum yeni bir soruna neden olmuştur. Bu sorun; birbirinden farklı hakikat ve kurtuluş anlayışlarına sahip bireylerin ve toplumların nasıl bir arada yaşayabilecekleri, birbirleriyle olan ilişkilerinde hangi ölçütleri dikkate alacakları, birbirlerine karşı nasıl tutum geliştirecekleri sorunudur.

Modern dönemde bu sorun üzerinde dinler tarihçileri, felsefeciler, din felsefecileri gibi bilim adamları teoriler geliştirmekte ve çözüm yolları aramaktadırlar. Bu çözüm arayışında Alan Race' in dini çeşitlilik tasnif kullanılmaktadır. Dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk olarak üç kısımdan oluşan bu tasnifle, herhangi bir inanca sahip bireyin veya toplumun, kendi inancından olmayanlara karşı tutumu izah edilmeye çalışılmaktadır.

Günümüz modern dünyasının bir parçası olarak Müslümanlar da aynı problemle yüzleşmek ve çözüm bulmak zorundadırlar. Bu çözüm arayışında Müslümanlar için birinci kaynak Kuran-ı Kerim'dir. Teorik olarak Kuran'ın kaynak olmasının yanında asıl belirleyici unsur Hz. Muhammed'in yaşamıdır. Zira Hz. Muhammed gerek Mekke gerekse Medine döneminde farklı inanç sahipleriyle bir arada yaşayarak bugünün Müslümanlarına örnek olmuştur.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmada, Hz. Muhammed'in örneği bağlamında, İmam Hatip Liselerinde okutulan Siyer ders kitabının dini çeşitlilik açısından incelenmesi amaçlanmıştır. Siyer ders kitabında Hz. Muhammed'in hayatının anlatımında dini çeşitlilik sınıflandırmasına göre nasıl bir tutum tercih edildiğinin tespitine çalışılmıştır.

Çalışmanın Sınırlılıkları

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hz. Muhammed'in hayatının dini çeşitlilik açısından incelemesinin yapıldığı herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Tezimiz açısından ise İmam Hatip Liselerinden okutulan Siyer ders kitabının dini çeşitlilik açısından incelenmesine dair çalışma bulunmamaktadır. Siyer Vakfı tarafından yapılan çalıştaylarda yöntem, bilgi yanlışları, kullanılan yardımcı materyallerin faydalılığı, konu anlatımlarının pedagojik açıdan değerlendirilmesi gibi hususlar ele alınmış ancak konumuza karşılık gelecek herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır.

Çalışmanın Yöntemi

Alan Race' a ait dini çeşitlilik sınıflandırması ölçüt alınarak İmam Hatip Liselerinde okutulan Siyer ders kitabının incelenmesi yapılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde dini çeşitliliğin alt başlıkları olan dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk kavramları hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ise örnek anlatımlardan hareketle, Siyer ders kitabının yazımında hangi dini çeşitlilik kavramının dikkate alındığının tespitine çalışılmıştır.

Çalışmanın Önemi

Müslüman çocuklar için Hz. Muhammed'in hayatını öğrenmek ve onun hayatını rehber edinmek zorunluluktur. Ancak bu öğrenmede günümüzün çoğulcu dünyasının dikkate alınması zorunluluktur. Hz. Muhammed'in hayatının örnekliğinin nasıl anlatıldığı, anlatımın günümüz çoğulcu toplum yapısına uygun olup olmadığı önem arz etmektedir. Zira aynı toplumda farklı inançların varlığı ve bu inanç sahiplerinin etkileşimi kaçınılmaz bir durumdur. Müslüman çocukların Hz. Muhammed'in hayatının örnekliği üzerinden bu duruma hazırlanıp hazırlanmadığı veya ne kadar hazırlandığı hususları gelecek nesillerin daha sağlıklı bir toplumda yaşamaları açısından önemlidir.

BİRİNCİ BÖLÜM: DİNİ ÇEŞİTLİLİK

Din tanımlaması hususundan bilim adamları, filozoflar ve teologlar arasında bir uzlaşma yoktur. Ancak yeryüzünde yaygın dinlerin özellikleri dikkate alınarak bir takım ortak öğeler bulunabilir. Bu ortak öğeler arasında, kutsaldan haber veren, onun ne veya nasıl bir şey olduğunu anlatan ve insanın nereden gelip nereye gittiğine dair normal tecrübeden çıkarılamayacak öğretiler bulunduğu kabul edilir.¹

Dinin temel ilgi alanları ise “Tanrı kavramı, inanç, ibadet, ahlak, kutsal kitap, vahiy-ilham, peygamber-kurucu ve cemaattir.”²

Din kavramı insanın hayatına çok erken dönemlerde girmiş ve hemen hemen her toplum bir dine sahip olmuştur.³ Farklı toplumlarda farklı dinlerin olması, bu dinler arasında amel, ibadet ve inanç bakımından benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koymuştur. Mesela Yahudilik ve İslam tek tanrılıdır. Hıristiyanlıkta ve Budizm’de avatarlar (ilahın fiziksel bedenlenmeleri) önemli rol oynar. Ortodoks Hıristiyanlık ise teslisçidir, Hinduizm de çok tanrılıdır.⁴

Ancak, “dini farklılıklar insanlar arasında ayrışmalara, çatışmalara ve savaşlara vesile olmuş, bu savaşlarda binlerce hatta milyonlarca insan hayatını kaybetmiştir. Bu durum aynı dinin farklı yorumlarını benimseyen insanlar arasında üzücü boyutlara varan çatışmaları da desteklemiştir.”⁵

Öyle anlaşılmaktadır ki bütün dinler diğer dinlere benzer veya farklı doğruluk iddialarında bulunmaktadırlar. Buradaki sorumuz; bir dinin müntesibi, kendi dininin doğruluğunu ve hakikatini nasıl ifade etmeli ve diğer dinlerin doğruluk iddialarına nasıl yaklaşmalıdır?

“Diğer dinlerdeki doğruluk iddialarına nasıl yaklaşmalıyız sorusu bir yandan *epistemolojik* bir sorudur, hangi inançları kabul etmenin akli olduğuyla ilgilidir. Bu soru bir yandan da gerçekten neyin var olduğuna dair *ontolojik* bir sorudur. ... Diğer yandan,

¹ Din tanımları ve dinlerdeki ortak özellikler için bk. William P. Alston, “Din,” trc. Günay Tümer, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII (1970), 163-176.

² Günay Tümer – Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, (Ankara: Ocak Yayınları, 2013), 7.

³ Bk. Ruhattin Yazoğlu – Hüsnü Akdeniz, *Dini Çoğulculuk John Hick’in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 7

⁴ Bk. Michael Peterson v.dğr., *Akıl ve İnanç Din Felsefesine Giriş*, trc. Rahim Acar, (İstanbul: Küre Yayınları, 2016), 381

⁵ Bk. Yazoğlu – Aydeniz, *Dini Çoğulculuk*, 8

bizim diğer insanlara nasıl yaklaşacağımız sorusu *ahlaki* bir sorudur. Diğer dinlerin mensupları, en azından, diğer insanlara muamele ile ilgili olarak kendi dinimizin ahlaki hükümlerinin gerektirdiği şekilde muamele edilmelidir.”⁶

Dini çeşitlilik meselesi Avrupa’da Katolik ve Protestan Hıristiyanlar arasında yaşanan köklü ayrılık ile tartışılmaya başlanmıştır. XX. Yüzyıla gelindiğinde Batının diğer dinlerle ciddi anlamda karşılaşması sonucunda tartışmanın mahiyeti değişmiş, sadece dini açıdan değil aynı zamanda felsefi, siyasi ve sosyal açıdan da tartışılmaya başlanmıştır.⁷

“Dinlerin çeşitliliği olgusu karşısında; a) tek bir din mi Hak ve kurtuluşa erdiricidir? b) bu Hak din ile birlikte başka dinler de Hak ve kurtarıcı kabul edilebilir mi? c) yoksa hakikat değeri açısından bütün dinler eşit midir? Bu seçeneklerden a) şıkkını kabul eden yaklaşım *dışlayıcılık*, b) şıkkını kabul eden yaklaşım *kapsayıcılık*, c) şıkkını kabul eden yaklaşım ise *çoğulculuk* olarak isimlendirilmektedir.”⁸

1.1. Dışlayıcılık (Tekelcilik)

Dışlayıcı (tekelci) anlayışa göre Tanrı tarafından belirlenmiş tek bir doğru din vardır, bu dinin dışındaki dinler yanlış ve geçersizdir. Bu doğru dinin temel hedefi diğer dinlerin mensuplarını kendine inandırmak, onların yerini almaktır. Tanrı sadece bu tek doğru dini kabul edecek, bu dine inananlar kurtuluşa erecek, inanmayanlar ise ebedi azap ile cezalandırılacaklardır. Diğer dinlerin mensupları ne kadar dindar ve ahlaklı olsalar da kurtuluşa eremezler. Tanrı tarafından kabul edilmek için bu tek doğru dini benimsemek ve onun gereklerini yerine getirmek gerekir.⁹

“Tekelcilik, kurtuluşun Hıristiyanlara özgü olduğunu ileri sürmektedir. Daha özelde ise geleneksel Katolik dogmaya göre kilise dışında kurtuluş yoktur. Söz konusu tekelci

⁶ Michael Peterson v.dğr., *Akıl ve İnanç*, 382

⁷ Bk. Recep Kılıç, “Dini Çoğulculuk Mu Dinde Çoğulculuk Mu”, *Dini Araştırmalar* 7/19, (2004):13-14

⁸ Ruhattin Yazoğlu, *Dini Çoğulculuk Sorunu John Hick Üzerine Bir Araştırma* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 7

Not: Dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk şeklindeki üçlü sınıflandırma Alan Race’a aittir. Ancak Batı Hıristiyan dünyasında bu kavramsallaştırmayı kabullenenlerin ve kendini bir tutum içerisinde görenlerin düşüncelerinden hareket edildiğinde, mevcut tipolojinin dini çeşitlilik karşısında en uygun açıklama olmadığıdır. (Mehmet Şükrü ÖZKAN, “Dini Çeşitlilik Karşısında Hıristiyan Düşünürlerin Cevapları ve Tipoloji Problemi”, *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (2016/2): 82-83)

⁹ Bk. John Hick, *İnançların Gökkuşuğu*, trc. Mahmut Aydın, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 22; ayrıca bk. Michael Peterson v.dğr., *Akıl ve İnanç*, 383; Kürşat Demirci, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, 1. Baskı (İstanbul: Ayışığı Kitapları, Ocak 2000), 16

tutum, zımnen II. Vatikan Konsili'nde ve keza Papa II. John Paul'un İlk Genelgesi olan *Redemptor Hominis*'de tekrar edilmiştir. Bu genelgeye göre Papa 'hiçbir istisna olmaksızın herkesin İsa tarafından kurtarıldığını' söylemektedir. Böyle bir tekelci kurtuluş anlayışında bazı son derece muhafazakâr Katoliklerle bazı Protestan kökten dinciler kalmıştır. Bunlara göre de İncil'le karşılaşmayan ya da onu kabul etmeyen insanlığın çoğunluğunu, Tanrı ebedi cezaya çarptırılacaktır.”¹⁰

Dışlayıcılığı savunanların gerekçesi; dinlerin birbirleriyle çelişen doğruluk ve kurtuluş iddialarına sahip olmalarıdır.¹¹ “Örneğin, Hıristiyanlara göre Tanrı'ya ve dolayısıyla da kurtuluşa götüren tek yol İsa-Mesih'ten geçmektedir. Çünkü o, Tanrı'nın eşsiz ve tüm insanlar için bağlayıcı yegâne vahyidir.”¹² “Müslümanlara göre ise Hz. Muhammed vasıtası ile tebliğ edilen müesses İslam, insanları Allah'a ve dolayısıyla kurtuluşa yani cennete ulaştıran tek mutlak yoldur. Çünkü o Allah tarafından peygamberlerin sonuncusu olan Hz. Muhammed'e tüm insanlık için vahyedilen en son ve en mükemmel dindir.”¹³ Bu durumda birbiriyle çelişen doğruluk iddialarının sadece bir tanesi doğru olmak zorundadır. Dolayısıyla diğerleri yanlış olacaktır. Doğru olan ise insanları kurtuluşa götürebilecek yegâne yoldur.¹⁴

Dışlayıcılığı (tekelciliği) daha iyi anlamak ve özelliklerini ortaya koymak için bu anlayışla ilgili kavramların bilinmesi gerekmektedir. Bu kavramlar şunlardır:¹⁵

1. Partikularizm / hususiyetçilik: Kişinin kendi inancını en üstün ve en doğru inanç olarak kabul etmesidir.
2. Mutlaklık: Her din için kendi inanç ilkeleri kesin doğrudur. Bunun aksi, kişiyi şüphecilğe veya inançsızlığa götürür.
3. Doğruluk: Her mümin, kendi kutsal metinlerinden hareketle inançlarının doğruluğunu savunur. Çünkü inanılan hususların meşruiyet referansı kutsal metinlerdir.
4. Hakikat İddiası: Tüm dinlerin kendileri ait hakikat iddiaları bulunmaktadır. Mesela; İslam, bir ve tek tanrının Tevhid olduğunu öğretirken; Hıristiyanlık bir

¹⁰ Hick, *İnançların Gökkuşağı*, 54

¹¹ Bk. Michael Peterson v.dğr. *Akıl ve İnanç*, 383

¹² Mahmud Aydın, “Paradigmanın Yeni Adı: Dinsel Çoğulculuk”, *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Der. Mahmut Aydın, (Ankara: Ankara Okulu, 2005), 26-27

¹³ Aydın, “Paradigmanın Yeni Adı: Dinsel Çoğulculuk”, 27

¹⁴ Bk. Michael Peterson v.dğr., *Akıl ve İnanç*, 383)

¹⁵ Bu konuda geniş bilgi için bk. Arıcan, *Dini Tekelcilik*, 58-77

ve tek tanrının güçlü bir yapıya sahip olduğunu ve Nasıralı İsa bu üçlü Tanrının yani teslisin beşer hayatı yaşayan ikinci şahıs olduğunu öğretir.¹⁶

5. Kurtuluş: Her din, inananlarına, ebedi hayatta kurtuluşu vaat eder. Ancak dinler, kendi ortaya koydukları iman ve amel ilkeleri doğrultusunda hareket etmeleri halinde kurtuluşa ereceklerini bildirir.
6. Üstünlük: Tekelci anlayışın en belirgin özelliklerinden birisi de inananlarında üstünlük duygusunu pekiştirmesidir. Mesela Hıristiyanlık, Tanrının kendi dinidir ve bu nedenle de diğer bütün dinlerden üstündür.
7. Biriciklik ya da Eşsizlik: Bilhassa Hıristiyanlar için önemlidir. Hıristiyanlar için İsa'nın gösterdiği yol biriciktir ve Tanrı'nın Krallığı'na ulaştıracak yegâne yoldur. Zira İsa, Tanrı'nın kendisinde tecelli ettiği Oğul ve teslisin bir parçasıdır.
8. Ötekileştirme: “En genel anlamı ile öteki, insanların kendileri gibi düşünmeyen, davranmayan ve yaşamayan kişiler için kullandığı bir ifadedir. Ötekileştirme ise çok genel hatları ile bir soyutlama, uzaklaştırma ve dışlamadır.”¹⁷
9. Köktencilik veya Kökencilik: Bir dinin, en saf ve en doğru halinin, o dinin ilk dönemlerine ait bir özellik olduğunu, bunun tekrar yaşanması için de ‘eski güzel günlere’ dönülmesi gerektiğini ifade eder. İslam kültüründeki ‘Asr-ı Saadet’ anlayışına tekabül eder.
10. Fundamentalizm: Kutsal metinlerin hatasızlığını sorgulamaya ve inançları değiştirmeye yönelik her türlü çabaya karşı çıkmadır. Özellikle XX. Yüzyılın başlarında Hıristiyanlığa yönelik liberal karşı çıkmaları ifade eder.
11. Evangelizm ya da Evangelizasyon: Hıristiyan öğretisinin bütün insanlara iletilmesi anlamında kullanılır. ‘Misyonerlik’ kavramının olumsuz imajını değiştirmek amacıyla kullanılmaya başlanmıştır.
12. İnkültürasyon: Hıristiyanlığa karşı olumsuz tutum sahiplerinin, söz konusu olumsuz tutumlarını gidermek ve Hıristiyanlığı doğru tanımlarını sağlamaktır.
13. Dini Eritim: “Bir inanç mensubunu sahip olduğu inancından döndürüp, kendi dininin mensubu yapmak için her türlü faaliyeti olumlayan yaklaşımın adını ifade etmektedir. İrtidat ve ihtida kavramları bu çerçevede değerlendirilebilir.”¹⁸

En eski ve en yaygın anlayış olan dışlayıcılık (tekelcilik) nasıl değerlendirilmelidir?

Böyle bir tutum toleranssızlık mıdır?

Dışlayıcı (tekelci) anlayış her dinde belli ölçüde geçerlidir ve diğer dinler karşısında alternatifsizliğini ve kendi hakikatinde ısrarı gerektirmektedir.¹⁹ Ancak dini çoğulcular ve liberal siyasi görüşte olanlar, çok kültürlü günümüz dünyasında dışlayıcılığın kabul edilemeyeceğini, tüm dinleri eşit görmek gerektiğini savunurlar. Buna karşın belirli bir

¹⁶ Bk. Hick, *İnançların Gökkuşağı*, 58

¹⁷ Arıcan, *Dini Tekelcilik*, 71

¹⁸ Arıcan, *Dini Tekelcilik*, 77

¹⁹ Bk. Hanifi Özcan, *Maturidi'de Dini Çoğulculuk*, 3. Baskı (İstanbul: İFAV, 2013), 17

dine ve kurtuluşun yegâne yolunun bu din olduğuna inanmış birisinin tüm dinleri eşit görmesi ne derece mümkündür?²⁰

“Tekelciliği veya dışlayıcılığı savunmak bir toleranssızlık ya da bağnazlık değildir. Çünkü bu husus sadece bir inanç meselesidir. Bu nedenle tekelci ve dışlayıcı modeli diğer modeller arasındaki en samimi ve tutarlı olan bir anlayış olarak da görmek mümkündür.”²¹

Tekelci modelin en önde gelen temsilcilerine örnek olarak Karl Barth, Emil Brunner, Alister E. McGrath ve Hendrik Kraemer, Stephen Neill, Lesslie Newbigin, Norman Anderson, Henricus van Straelen, Hans von Balthasar ve Poul Hacker isimleri zikredilebilir.²²

1.2. Kapsayıcılık

Kapsayıcılık, “dinsel anlamda belli bir din veya inanç sisteminin kurtarıcı hakikat veya nihai gerçeğin en doğru, en mutlak ya da en mükemmel ifadesi olarak kabul edilmesiyle birlikte, bu hakikati gerçekleştirebildiği oranda diğer dinler veya inanç sistemlerinin de insanın kurtuluşu açısından olumlu bir yere sahip oldukları ya da olabilecekleri düşüncesidir.”²³

Kapsayıcılar görüşlerini şu şekilde gerekçelendirirler:

“Tanrı herkesin kurtarılmasını arzu ettiğine göre, Tanrı'nın Hıristiyanlık-öncesi dönemdeki insanlara olan lütfunu, aynıyla İsa hakkında hiçbir şey duymamış olan günümüzdeki bireylere de verdiğini düşünmek akla yatkındır. Tanrı'nın ruhu, diğer dinlerde ibadet eden insanların hayatlarında iş başındadır, her ne kadar bu insanlar Tanrı'nın faaliyetini Hıristiyan anlayışıyla anlamasalar da Rahner bunları *anonim Hıristiyanlar* diye tabir eder, çünkü bunlar açık bir Hıristiyan inancından mahrum olsa da ya şuurlu ya da şuursuz olarak Tanrı'yı arar ve ona ibadet eder.”²⁴

²⁰ Bk. Mustafa Köylü, “Dinsel Dışlayıcılık”, *İslam ve Öteki*, Der. Cafer Sadık Yaran, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018), 34

²¹ Arıcan, *Dini Tekelcilik*, 203

²² Bk. Mustafa Çakmak, *John Hick'in Din Felsefesinde Dinsel Dışlayıcılığa Yöneltilen Eleştiriler*, (Yüksek Lisans Tezi, 19 Mayıs Üniversitesi, 2002), 40-41

²³ Şinasi Gündüz, *Küresel Sorunlar ve Din*, 2. Baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010), 83

²⁴ Michael Peterson v.dğr., *Akıl ve İnanç*, 516

Kapsayıcılara göre kurtuluş, her bir büyük dünya dini için geçerlidir. Hıristiyanlara göre kurtuluş, İsa'nın çarmıhtaki kefaret edici ölümüne bağlıdır. Bundan dolayı kurtuluşun İsa'nın işi olduğu konusunda ısrar ederler. Ancak sadece Hıristiyanlığa özgü değildir, ilke olarak tüm insanlar için geçerlidir. Bu şekilde diğer din mensupları da Hıristiyan kurtuluşuna dâhil edilmektedir. Tüm insanlar İsa'yı kurtuluşlarının kaynağı olarak bilsinler ya da bilmesinler ancak İsa vasıtasıyla kurtuluşa erişebilirler.²⁵ “Felsefi dilde söylersek, kurtuluş için hususi bir kurtuluş hadisesi *ontolojik olarak zorunlu* olabilir (bu olmaksızın kurtuluş olamaz) fakat *epistemolojik olarak zorunlu* olmayabilir (kişinin kurtulması veya özgürleşmesi için onu bilmesi *gerekmez*).”²⁶

“İslam dininde de Hz. Peygamber'den önce gelen bütün peygamberler ve onlara tabi olanlar “Müslüman” olarak nitelendirilmekte, bu şekilde bu kapsayıcı tutuma bir gönderme yapılmaktadır.”²⁷ Yahudiliğe göre ise Yahudi olmayanların kurtuluş için Tekvin'in 9. babından çıkarılan Nuh'un Yedi Kanunu'na uymaları gerekir. Hıristiyanlık ve İslâm, insanlar arasında tektanrıcılığın yayılmasının vasıtaları sayılmıştır.²⁸ İslam Yahudiliğe daha yakındır ve Müslümanlar için İslam kurtuluşun vesilesi kabul edilir.²⁹ “Dalai Lama özgürleşmenin insanların Budist olmadan yaşadığı pek çok hayat dönemi vasıtasıyla gerçekleştiğini belirtir. Budist olmayanlar Budizm'i kabul etmemelidir, fakat daha iyi insanlar olmak için kendi dinleriyle sadık bir şekilde amel etmelidir. Bütün dinler iyi ahlaki tavsiyeler sunar ve çeşitli özgürleşme şekilleri temin ederler.”³⁰

Genel olarak kapsayıcı anlayışın ortaya çıkması II. Vatikan Konsili'ne (1962-1965) dayandırılmaktadır. Ancak bu durumun çok daha öncelere ait olduğunu söylemek mümkündür. Zira XII. Yüzyılda Kuran'ın Latince'ye çevrilmeye başlanması ve İslam dinini Hıristiyanlar tarafından değerlendirilmesinde İncillerin değil felsefi metinlerin kullanılması, Müslümanlara yönelik algıda bazı değişimlere imkân vermiş ve klasik dışlayıcı algıdan kısmen farklı düşünceler üretilmeye başlanmıştır. Cusali Nicolas'ın (1401-1464) ‘*De Pace Fidei - İnançların Barışı*’ isimli eserinde bu durumun izleri görülebilir. Nicolas, diğer dinlerin içinde İsa'nın veya Hıristiyanlığın zımnen bulunduğunu ve bunun herkes tarafından fark edilemediğini iddia etmektedir. Bu eserde

²⁵ Bk. Hick, *İnançların Gökkuşluğu*, 38; ayrıca bk. Peterson v.dğr., *Akıl ve İnanç*, 514

²⁶ Peterson v.dğr., *Akıl ve İnanç*, 515

²⁷ Aydın, “Paradigmanın Yeni Adı: Dinsel Çoğulculuk”, 31

²⁸ Bk. Baki Adam, *Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, 1. Baskı (İstanbul: Pınar Yayınları, 2002), 24-25,37

²⁹ Bk. Adam, *Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, 52

³⁰ Peterson v.dğr., *Akıl ve İnanç*, 517-518

dile getirilen görüş; tek doğru dinin Hıristiyanlık olduğu fakat diğer dinlerde de iyi ve güzel örnekler bulunabileceği ihtimalini gözden kaçırmamak gerektiğidir.³¹

‘Kilise Dışında Kurtuluş Yoktur’ şeklinde özetlenebilecek Roma Katolik Kilisesi’nin dışlayıcı (tekelci) tavrındaki değişim nasıl ve ne ile açıklanabilir?

Bu değişimin kodlarını XVIII. Yüzyıl Aristo felsefesine, Batı Hıristiyan düşüncesindeki mutlak hakikat algısındaki değişime, II. Dünya Savaşı sonrası yaşanan genel psikolojinin etkisiyle insanların ve toplumların birbirleriyle yakınlaşmasına ve daha sağlıklı ilişkiler kurmasına, Batıya işgücü maksadıyla Asya ve Afrika ülkelerinden yapılan göçlere dayandırmak mümkündür.³² Bütün bu durumlar kilisenin içyapısında ve diğer dinlere bakışını değiştirmesinde etkili olmuştur.³³

Dışlayıcılığın kapsayıcılığa dönüşmesinde Aydınlanma döneminin de etkisi olmuştur.

Bilim anlayışında yaşanan değişimler, dini verileri dışlayan, akla ve deneysel verilere dayalı bilim anlayışını ön plana çıkarmış, özellikle XIX. Yüzyılda ve XX. Yüzyıl başlarında kilise ve Hıristiyan dogmaları eleştirilmiştir. Ateizm, pozitivism, materyalizm gibi akımlar kiliseyi, hem Hıristiyanlık içerisindeki farklı akımlarla hem de Hıristiyanlık dışı dinsel geleneklerle birbirlerini tanımaya ve anlamaya, bu akımlara ve dinsel geleneklere karşı birlikte hareket etmeye zorlamıştır.³⁴

Bütün bu gelişmelerden sonra Roma Katolik kilisesinin ‘*Kilise dışında kurtuluş yoktur*’ şeklinde ifadesini bulan dışlayıcı anlayışı, Papa John XXIII tarafından toplanan II. Vatikan Konsilinde (1962- 1965) değişime uğramıştır. Papa II. John Paul talimatıyla 1985 yılında yapılan değerlendirmede Hıristiyanlığın yeterince yaygınlaşmadığından diğer toplumlarla diyaloga girilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.³⁵

“II. Vatikan Konsilini özel ve farklı kılan şey konsilin yedinci oturumunda kabul edilen ve diğer dinsel geleneklerin mensuplarıyla ilgili yapılan yorumları ve alınan kararları içeren ‘*Nostra Aetate*’ isimli bir dokümanın ortaya çıkmış olmasıdır. Bu doküman, Katolik Kilisesinin uzun yüzyıllardır sürdürdüğü dışlayıcı anlayışın temel mantığından

³¹ Bk. Mustafa Çakmak, *Çağdaş Batı ve İslam Düşüncesinde Dinsel Kapsayıcılık*, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011), 101-102

³² Bk. Çakmak, *Çağdaş Batı ve İslam Düşüncesinde Dinsel Kapsayıcılık*, 103-105

³³ Demirci, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, 12

³⁴ Bk. Gündüz, *Küresel Sorunlar ve Din*, 86-87

³⁵ Bk. Çakmak, *Çağdaş Batı ve İslam Düşüncesinde Dinsel Kapsayıcılık*, 106-107

uzaklaştığının bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir.”³⁶ Doküman, kilisenin dinler arası diyalog programının temelini oluşturmuş, dışlayıcı Hıristiyanlık anlayışının yerine Hıristiyanlık dışı dinlerde de güzel şeyler olduğu fakat bunların ancak Hıristiyanlık vasıtasıyla kemale erdirilebileceği iddiasını savunan kapsayıcı anlayışın meşru zeminini oluşturmuştur.³⁷ “Fakat dikkatle incelendiğinde bu kararlarda diğer dinsel geleneklerin teolojik ilkelerinin doğru olabileceğine ve mensuplarına kurtuluş vasıtası olabileceğine yönelik herhangi bir ifade ya da ima göze çarpmamaktadır. Burada dikkate alınması gereken nokta, diğer dinlerin mensuplarının potansiyel Hıristiyan adayları olarak görüldüğü gerçeğidir.”³⁸

“Sonuç olarak kapsayıcılık, kişinin kendi dini ile öteki dinler arasında, özel dinî değerler ile evrensel dinî değerler arasında, önceliği kendi dinine vermek suretiyle, dengeli bir anlayış geliştirmeye çalışan, dışlayıcılık kadar olmasa da teolojik özellikleri ağır basan, çoğulculuk kadar olmasa da entelektüel yönleri de bulunan, çok kısaca ifade etmek gerekirse savunucularına göre ‘orta yolda’, çoğulcu eleştirmenlerine göre ‘yolun ortasında’ olan bir yaklaşımdır.”³⁹

Kapsayıcılığa evrilen Hıristiyan anlayışında öne çıkan isimler Papa XI. Pius, Boston Başpiskoposu Leonar Feeny, Clark H. Pinnock, Gavin D’Costa, Karl Rahner’ dir.⁴⁰

1.3. Çoğulculuk

“Çoğulculuk, her dinsel geleneğin veya inancın kendi başına diğerlerinden bağımsız olarak taraftarlarını kurtuluşa götürecekleri noktasından hareket ederek dışlayıcılık ve kapsayıcılığın ötesine geçmeyi hedef edinen bir modeldir.”⁴¹

Çoğulculuk savunucularına göre dünya dinleri, beşeri melekelerimizin ötesinde aynı Nihai Aşkın Varlığa ilişkin farklı cevaplardır.⁴² Yani farklı dünya dinlerinin her biri kendi Kutsal kitapları, manevi uygulamaları, dini tecrübe formları, inanç sistemleri, kurucuları, hayat tarzlarını ifade eden kültürel tarzları ile beraber karmaşık tarihi yapılar olarak her birinin farklı şekillerde tanıklık ettiği Nihai Aşkın Varlığa farklı cevap teşkil

³⁶ Çakmak, *Çağdaş Batı ve İslam Düşüncesinde Dinsel Kapsayıcılık*, 107- 108

³⁷ Bk. Çakmak, *Çağdaş Batı ve İslam Düşüncesinde Dinsel Kapsayıcılık*, 112

³⁸ Çakmak, *Çağdaş Batı ve İslam Düşüncesinde Dinsel Kapsayıcılık*, 113

³⁹ Mustafa Krupalija, *Bosna Hersek’te Dinsel Çeşitlilik ve Çoğulculuk*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2016), .64

⁴⁰ Bk. Çakmak, *Çağdaş Batı ve İslam Düşüncesinde Dinsel Kapsayıcılık*, 115

⁴¹ Aydın, *Paradigmanın Yeni Adı: Dinsel Çoğulculuk*, 33

⁴² Bk. Hick, *İnançların Gökkuşağı*, 55

ederler. Bu anlayışa göre bütün dinlerin temel hedefi aynıdır. Bu hedef, kendi taraftarlarını ben (ego) - merkezlilikten uzaklaştırarak onları Tanrı veya gerçeklik-merkezlilik ulaştırmaktır.⁴³ “Bu bağlamda onların hepsi de Nihai Aşkın Varlığın farklı yollarını temsil ederler. Çünkü onların hiçbiri mutlak doğruyu ihtiva etmez.”⁴⁴

Her ne kadar çoğulculuk yeni bir anlayış olarak kabul edilse de⁴⁵ John Hick’e göre dinsel çoğulculuk yeni bir anlayış değildir. Özellikle Asya coğrafyasında çoğulcu anlayışı III. Yüzyıla kadar götürmek mümkündür. Müslümanlar arasında XIII. ve XIV. Yüzyıl sufilerinde çoğulcu anlayışa rastlanmaktadır. Cüneyd-i Bağdadî, İbn-i Arabî, Mevlana Celaleddin Rumî gibi isimler örnek verilebilir.⁴⁶ Hick bu örneklerden yola çıkarak şu tespiti yapar: “Böylece açıkça görülmektedir ki dinsel çoğulculuk görüşü modern Batı kültürünün bir ürünü değildir.”⁴⁷

Çoğulculuk fikrini savunanların temel gerekçelerini şu şekilde sıralamak mümkündür:⁴⁸

1. Birden fazla sayıda dinin varlığı söz konusudur. Birden fazla doğru olamayacağına göre, çeşitlilik var diye kolaycı bir yaklaşımla ateist bir tavır içine girmeksizin topyekûn dinleri reddetme yerine dinlerin hiç birini dışlamaksızın ve biriyle diğerlerini kapsamaksızın dini çeşitliliğin bir açıklaması olmalıdır.
2. Günümüz dünyasında farklı dinlere mensup kişiler bir arada yaşamak durumundadır. Pek çok dinden insan birbiriyle çok yakın ilişki içindedir. Bu durum çoğulculuktan bahsetmek için gerekçe olarak kabul edilebilir.
3. İnsanların çoğu inancını yaşadığı toplumdaki miras almaktadır. Yani bir dine inanıyor olmak bireysel seçimlerimizin dışında gerçekleşmektedir. Bu durumda hakkında bilgi sahibi olmadığı bir dinin yanlış olduğunu iddia etmek ne kadar doğrudur?
4. Belli bir tarihsel, kültürel, toplumsal ve dilsel şartlarda, insanlığın problemlerine bağlı olarak ortaya çıkan her dini anlayışların günümüz şartlarında yenilenmesi söz konusu olabilir mi? Ayrıca tek bir dinin hak olduğunu iddia etmek, o dinin ortaya çıktığı şartları mutlaklaştırmak anlamına gelecektir.
5. “Dinler Mutlak Hakikati ifade ederler. Hakikat ise tek bir din tarafından ifade edilemeyecek, tüketilemeyecek zenginlikte metafizik bir mahiyet arz eder.

⁴³ Bk. Hick, *İnançların Gökkuşağı*, 35-36

⁴⁴ Aydın, “Paradigmanın Yeni Adı: Dinsel Çoğulculuk”, 33

⁴⁵ Çakmak, *Çağdaş Batı ve İslam Düşüncesinde Dinsel Kapsayıcılık*, 67

⁴⁶ Bk. Hick, *İnançların Gökkuşağı*, 59-60

⁴⁷ Hick, *İnançların Gökkuşağı*, 61

⁴⁸ Latif Tokat, *Dini Çoğulculuk Hangi Açıdan Mümkündür?*, Milal ve Nihal, 4/2, (Mayıs-Ağustos 2007): 51-53; ayrıca bk. Aydın, “Paradigmanın Yeni Adı: Dinsel Çoğulculuk”, 35-36

Dolayısıyla dinlerin çeşitliliği hakikatin tek bir din tarafından ifade edilemez oluşundan kaynaklanmaktadır. Hakikat çok yönlü tezahür edebilir.”⁴⁹

6. Eğer dinler, bireyler ve toplum üzerinde aynı etkileri veya sonuçları doğuruyorsa, bu durumda tek bir dinin hak olduğunu iddiada ısrar etmenin bir anlamı var mıdır?

Çoğulculuğun en önemli temsilcisi John Hick’in çoğulcu yaklaşımına kaynaklık eden iki temel etkenden söz edilebilir.

“Bunlardan ilki, onun sahip olduğu epistemoloji ve felsefi bakış açısı, ikincisi ise, içinde bulunduğu toplumda meydana gelen değişimlerin onda bıraktığı izlerdir. Bu iki etkenin ayrıntılarına girdiğimizde öncelikle, Tanrıya inanan ve inanmayanların delillerini inceleyen Hick’in, bu delillerin hiçbirinin, insanın seçimini yönlendirme noktasında kesin bir sonuca ulaştıramayacağını düşündüğünü söyleyebiliriz.”⁵⁰

Hick’in çoğulcu bakış açısına sahip oluşunun epistemolojik nedenleri dışında onun yaşadığı İngiltere ve özelde Birmingham tecrübesinin etkisi de önemlidir. II. Dünya Savaşı sonrası, özellikle 1950’de Hindistan, Pakistan ve Bangladeş’ten Müslümanların İngiltere’ye göç etmesi, Hıristiyanları kendi dinlerine mensup olamayanlarla komşu olmak mecburiyetinde bırakmıştır. Böyle bir ortamda Hick, Hıristiyan olmayanları daha yakından tanıma imkânı bulmuş, onların bazılarının son derece ahlaklı ve takdir edilecek davranışlar sergilediğini gözlemlemiştir. Bunun sonucunda Hick, farklı dinleri kurtuluş açısından değerlendirme arayışına girmiştir.⁵¹

Hick, hem ilahiyat eğitimi almış olmasının hem de yaşadığı toplumda birden fazla dinin varlığının sonucunda Hıristiyanlık dışındaki dinlerin de hakikati içerebileceklerini düşünmüştür. Çünkü “diğer din mensupları fark edilebilecek şekilde ortalama olarak Hıristiyanlardan daha iyi insanlar olmadıkları gibi yine onlar fark edilebilecek şekilde ortalama olarak Hıristiyanlardan daha kötü değildir. Her iki hasletin de aşağı yukarı hangi inanca mensup olursa olsun, insanlar arasında eşit olduğunu söyleyebiliriz.”⁵² Ayrıca “farklı dini inançlar tarafından oluşturulan dünyanın büyük

⁴⁹ Tokat, *Dini Çoğulculuk Hangi Açıdan Mümkündür?*, 52

⁵⁰ Çakmak, *Çağdaş Batı ve İslam Düşüncesinde Dinsel Kapsayıcılık*, 68; ayrıca bk. Cafer Sadık Yaran, “John Hick’in Din Felsefesinde Dinsel Çoğulculuk”, *İslam ve Öteki*, Der. Cafer Sadık Yaran, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018), 153-159

⁵¹ Bk. Çakmak, *Çağdaş Batı ve İslam Düşüncesinde Dinsel Kapsayıcılık*, 72-73

⁵² Hick, *Inançların Gökkuşağı*, 30

medeniyetlerine baktığımızda her birinde büyük iyilikler ve kötülükler olduğunu görürüz.”⁵³

Hick, birden fazla dinin varlığını ve geçerliliğini açıklarken tüm dinlerin amacının insanın ebedi kurtuluşu olduğunu, kurutuluşun ise tüm dinlerde gerçekleşebileceğini ancak bunun olması için ‘ben merkezlikten Gerçeklik-merkezliğe’ geçilmesi gerektiğini savunur.⁵⁴ Böyle olunca da tüm dinler Tanrı’ya ulaştıran farklı yollardan biri olmaktan öteye geçemez. Hiçbir dini anlayış ve gelenek diğerinden daha iyi veya kötü değildir. Hiçbirinin diğerine üstünlüğü yoktur. Tüm dini gelenekler, inananlarını Tanrı’ya ulaştırmada aynı seviyede imkâna sahiptir. Değişen sadece inananların Tanrılarına verdikleri değişik isimlerden ibarettir. Müslümanların Allah’ı, Yahudilerin Yahve’si, Budistler Buda’sı aslında aynı varlığı işaret etmektedir.⁵⁵

Hick, farklı dinlerin Tanrı’ya götüren farklı yollar olduğunu ispat için meşhur ‘körler ve fil’ hikâyesini kullanır. Daha önce hiç böyle bir hayvan görmemiş bir grup körün önüne bir fil getirildiğinde bacağına dokunan, filin büyük bir canlı sütun olduğunu söyler. Hortumuna dokunan, filin büyük bir yılan olduğunu söyler. Dışına dokunan ise filin keskin bir saban demiri gibi olduğunu söyler. Aslında hepsi doğru söylemişlerdir fakat her birisi bütün gerçekliğin sadece bir yönüne atıfta bulunmuş ve her biri eksik kıyaslamalarla anlatmıştır.⁵⁶

Değişik kurtuluş yollarına ve iddialara sahip dinlerin hepsi nasıl doğru kabul edilebilir sorusuna “cevap sadedinde Hick, Immanuel Kant’tan uyarlanmış olan, bizatihi Gerçek (numena) ve insani ve kültürel olarak algılanan ve tecrübe edilen Gerçek (fenomena) arasında bir ayırımı gündeme getirir. Dini şahsiyetler bizatihi Nihai olandan bahsettikleri zaman, onlar sadece Nihai olanın onlara nasıl görüldüğünü tasvir edebilirler. Onların nitelemeleri, dünyalarını anlamak ve yapılandırmak ve varoluşlarına anlam vermek için kullandıkları yorumlayıcı kavramlara dayanmaktadır. Dolayısıyla, Gerçeğin ikiliksiz olduğunu, tasvir edilemez olduğunu kabul edenler, belli bir yorumlayıcı kavramlar, mecazlar ve imajlar kümesini kullanırlar; Gerçeği şahsi olarak

⁵³ Hick, *İnançların Gökkuşağı*, 30

⁵⁴ Bk. Hick, *İnançların Gökkuşağı*, 35-36

⁵⁵ Bk. Hick, *İnançların Gökkuşağı*, 45

⁵⁶ Bk. Michael Peterson v.dğr., *Akıl ve İnanç*, 503

görenler başka bir kümeyi kullanırlar. İşte bu yüzden Gerçek çeşitli yollarla tasvir edilebilir.”⁵⁷

Hick’in önerdiği çoğulcu anlayış yeni bir global din olarak kabul edilebilir mi sorusunu akla getirebilir. Ona göre dinler Nihai Gerçekliğe yönelik farklı cevaplardır ve her birinin Gerçekliği idraki ve tecrübesi farklıdır. Herkes, kendi dinsel geleneğini samimi bir şekilde yaşamaya devam etmelidir. Her birini kurtuluşun hakiki bağlamları olarak kabul eder ve onaylar.⁵⁸

Hick, dinlerin çatışan iddialara sahip olduklarının farkındadır. “İsa’nın çarmıhta ölmüş gibi görüldüğünü ifade eden Müslüman inancına karşın İsa’nın çarmıhta öldüğünü ifade eden Hıristiyan inancı”⁵⁹ buna örnektir. “Bu tarz çatışmalar hakkında söyleyebileceğim tek şey, eğer onlar tam olarak çözüme kavuşturulmak isteniyorsa bunun ancak tarihsel delille mümkün olabileceğidir.”⁶⁰ Bu durum bazı inanç sistemlerinin yeniden yapılandırılmasını gerektirmektedir. Dinler ancak bu şekilde çoğulcu olabilirler.⁶¹ Mesela Hick, İsa’nın ‘Tanrı’nın Oğlu’ olarak kabul edilmesini doğru bulmaz. İsa’nın Tanrı’nın Oğlu olarak kabul edilmesi İznik Konsili (325) ve Kadıköy Konsili (452) sonrasında gerçekleşmiştir. Oysa bu konsillerden önce böyle bir kabul bulunmamaktadır. Bu durum gözden geçirilmelidir.⁶² Zira İsa’nın hem ilah hem de insan olması anlaşılabilir değildir.⁶³

Hick’e göre çoğulcu anlayış dünya barışını sağlayacak ya da farklı inanç sahipleri arasındaki çatışma durumunu en aza indirecek yegâne anlayıştır. Çünkü hiçbir din mükemmel değildir. Bu yüzden inanç sahipleri arasında kendi inancının daha mükemmel olduğunu ispatlamak anlamsız bir çabadır.⁶⁴

Hick’in öncülük ettiği dinsel çoğulculuk anlayışı her dinsel gelenekten inananların ilgisini çekmeye devam etmiştir. Dinsel çoğulculuğun ne olduğu ve nasıl olması gerektiği konularının tartışıldığı toplantılardan biri olan ‘The Pluralist Model:

⁵⁷ Michael Peterson v.dğr., *Akıl ve İnanç*, 503

⁵⁸ Bk. Hick, *İnançların Gökkuşağı*, 67

⁵⁹ Hick, *İnançların Gökkuşağı*, 85

⁶⁰ Hick, *İnançların Gökkuşağı*, 85

⁶¹ Bk. Hick, *İnançların Gökkuşağı*, 164-165

⁶² Bk. Hick, *İnançların Gökkuşağı*, 138

⁶³ Bk. Hick, *İnançların Gökkuşağı*, 143

⁶⁴ Bk. Hick, *İnançların Gökkuşağı*, 57

Multireligious Exploratio' adlı sempozyumda dinsel çoğulculuğun anahtar prensipleri şu şekilde belirlenmiştir:⁶⁵

1. Dinler arası diyalog, birbirleriyle ilişkilerinde yegâne yol olmalıdır. Dinler için en önemli ihtiyaç aralarındaki düşmanlıkları ortadan kaldırarak birbirleriyle ilişkilerini iyileştirmektir.
2. Dinler arası diyalog savaş, şiddet, yoksulluk, çevrenin tahribi, cins adaletsizliği (kadın/erkek ayrımcılığı) ve insan hakları ihlallerini içeren günümüzün önemli sorunlarıyla alakadar olmalıdır.
3. Mutlak hakikat iddiaları, dinsel şiddet ve nefreti körüklemek için çok kolay bir şekilde istismar edilebilmektedir.
4. Dünya dinleri, farklı şekillerde tasavvur edilen Mutlak Gerçekliği/ Hakikati tasdik etmektedir.
5. Beşer idrakinin alanın ötesinde olan Mutlak Gerçeklik/ Hakikat dünya dinlerinde farklı şekillerde ifadesini bulmaktadır.
6. Farklı öğretileri ve uygulamaları ile dünyanın büyük dinsel gelenekleri en yüce/âli iyiye insanları götüren hakiki yollardır.
7. Dünya dinleri sevgi, merhamet, eşitlik, dürüstlük ve kişinin kendisine davranılmasını arzu ettiği gibi ötekilere de davranması ideal prensibi gibi pek çok temel değerleri paylaşmaktadır.
8. Herkes vicdan özgürlüğüne ve dilediği inancı seçme hakkına sahiptir.
9. İnançların karşılıklı olarak paylaşımı farklı dinsel gelenek taraftarları arasında karşılıklı saygı ve anlayışı doğururken, insanları dinlerinden döndürmeye çalışmak onların inancının değerini düşürmek anlamına gelir.

“Kısaca çoğulculuk tüm insanlığın dinsel tecrübesini olduğu gibi dikkate almayı ve bir dinsel gelinliğin sessizliğinden, biricikliğinden, üstünlüğünden, bir ve tek oluşundan diğer dinsel geleneklere kendi taraftarları için bağımsız bir geçerlilik tanımaya geçişi öngörür. Çünkü çoğulcu modele göre büyük dünya dinleri ‘İlahi Hakikate’ veya ‘Nihai Aşkın Varlığa’ yönelik bağımsız kurtuluş vasıtalarıdır. Bu argümanların ışığında gelişen çoğulculuk, hoşgörüsüzlüğün ve baskının hâkim olduğu dünyamızda farklı dinsel

⁶⁵Farklı din mensuplarından yaklaşık kırk kadar çoğulcu modeli benimseyen akademisyenlerin katılımıyla 6-9 Eylül 2003 tarihinde İngiltere'nin Birmingham kentinde düzenlenen ‘The Pluralist Model: Multireligious Exploratio’ adlı sempozyumda dinsel çoğulculuk modeli Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam, Budizm, Hinduizm ve Sihizm bağlamında yeni bir değerlendirmeye tabi tutulmuş ve toplantı sonunda tüm katılımcıların altına imza attığı ‘dinsel çoğulculuğun anahtar prensipleri’ adlı şu manifesto yayımlanmıştır. Aydın, “Paradigmanın Yeni adı: Dinsel Çoğulculuk”, 43-44

geleneklere mensup kişiler arasında eşitliği tesis ederek adaleti ve hoşgörüyü ilerletmeyi hedef edinmektedir.”⁶⁶

John Hick başta olmak üzere Wilfred Cantwell Smith, Hans Küng, Rene Guenon, Frithjof Schuon, Titus Burckardt, Huston Smith, S. Hüseyin Nasr gibi isimler çoğulculuğun temsilcileri olarak sayılabilir.

⁶⁶ Aydın, “Paradigmanın Yeni adı: Dinsel Çoğulculuk”, 49

İKİNCİ BÖLÜM: İMAM HATİP LİSELERİNDE OKUTULAN SİYER DERS KİTABININ DİNİ ÇEŞİTLİLİK (DIŞLAYICILIK, KAPSAYICILIK VE ÇOĞULCULUK) AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bu bölümde İmam Hatip Liselerinde okutulan Siyer ders kitabının ünitelerine konu içeriği yer verilecek sonrasında ise ders kitabındaki anlatımların dini çeşitlilik açısından tespiti yapılmaya çalışılacaktır.

Kitap dört üniteden oluşmaktadır.

Birinci ünite ‘İslamiyet Öncesi Arap Yarımadası’ ana başlığına ve dört başlığa sahiptir.

İkinci ünite ‘Hz. Peygamberin Risalet Öncesi Hayatı’ ana başlığına ve beş başlığa sahiptir.

Üçüncü ünite ‘Risaletin Mekke Dönemi’ ana başlığına ve on başlığa sahiptir.

Dördüncü ünite ise ‘Risaletin Medine Dönemi’ ana başlığına ve sekiz başlığa sahiptir.

Her ünitenin sonunda ‘Ölçme ve Değerlendirme’ bölümü yer almaktadır. Ünitelerin bitiminde ‘Siyer Kronolojisi’ ve ‘Sözlük’ yer almaktadır.

Kitabın dini çeşitlilik açısından değerlendirmesinde önce konu başlıkları verilecek sonrasında ise değerlendirmeye konu olan anlatım ve değerlendirme biçimi hakkında bilgi verilecektir.

2.1. Yahudilik

Yahudiliğin Araplar arasında yayılmamasının sebeplerinden bahsedilmektedir. Yahudi inancında İsrailoğullarının seçilmiş olduğunu bu sebeple diğer milletleri daha aşağı kabul ettikleri, özgürlüğüne düşkün Arapların ise bu durumu kabullenmediklerini belirtilmektedir.⁶⁷

Arap yarımadasında Yahudiliğin yayılmamasının gerekçesinin, İsrailoğullarının kendilerini seçkin kullar kabul etmesi olarak belirtilmesini, dışlayıcı (tekelci) anlayışın bir eleştirisi olarak kabul etmek mümkündür.

⁶⁷ Bk. Fatih Dilekçi v.dğr., *Siyer* (MEB, 2018), 19

2.2. Hıristiyanlık

Yahudiliği kabul eden bazı Himyer hükümdarlarının Yemen bölgesinde yaşayan Hıristiyanlara baskı uygulayarak kendi dinlerini zorla benimsetme çabalarından bahsedilmektedir.⁶⁸ Bu tavrı olumsuz bir tutum olarak tasvir edilerek dışlayıcı (tekelci) anlayışın eleştirildiğini söylemek mümkündür.

2.3. Mecusilik

Sâsânilerin Mecûsîliği ulusal bir din olarak görmelerinden, dinlerini yaymaktan çok siyasi ve ekonomik hâkimiyete önem vermelerinden dolayı Araplar arasında rağbet görmediği bilgisine yer verilmektedir.⁶⁹

Mecûsîliğin Sâsânilerce ulusal bir din olarak görülmesi, İsrailoğullarının kendilerini seçilmiş ve üstün görmeleri gibi dışlayıcı (tekelci) anlayışın eleştirisi niteliğindedir. Burada kapsayıcı veya çoğulcu anlayışa daha yakın bir yaklaşım sunulmaktadır.

2.4. Putperestlik

Putperestlerin inanç esasları aktarılmaktadır.⁷⁰ Ancak meşhur Arap şairi İmrulkays'ın babasının öldürülmesinden sonra intikam almak amacıyla müracaat ettiği fal oklarından istediği sonucu alamaması sonrasında, putlar aleyhine kullandığı aşağılayıcı ifadelerin örnek verilmesi⁷¹ dışlayıcı (tekelci) anlayışı yansıtmaktadır. Zira İmrulkays putlara vermiş olduğu olumsuz tepki, fazla örneği bulunmayan, istisnai diyebileceğimiz durumdur. Dinler hakkında kısa kısa bilgilerin aktarıldığı 'Dini Hayat' başlığı altında istisnai durumun örnek verilmesi, olumsuzlama ve yargılama amacına matuftur.

2.5. Dini Hayat

Dinler hakkında kısa bilgilerin yer aldığı bu bölümdeki ifadeler genel olarak objektif, yargılayıcı olmayan, o dinlerin mensuplarınca da kabul edilen bilgilerden oluşmaktadır. Bu genel tutumun dışlayıcı (tekelci) bir tavidan uzak olduğunu söylemek mümkündür.

⁶⁸ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 20

⁶⁹ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 20

⁷⁰ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 20

⁷¹ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 21

2.6. Sosyal Hayat

Bölümdeki ‘Derkenar’ başlığında cahiliye Araplarının erdemli davranışlarının bulunduğu ve Hz. Muhammed’in bu tür davranışların devam ettirilmesini istediği belirtilmektedir.⁷²

Başka inanç sahiplerinin erdemli davranışlarının bulunduğunu kabul etmek ve devam ettirilmesinin tavsiye edilmesi kapsayıcı veya çoğulcu anlayışına örnek olabilir. Zira burada dışlayıcı (tekelci) anlayıştan uzaklaşmış, doğruluk ve hususiyetçilik gibi dışlayıcı tutum özellikleri terk edilmiştir.

2.7. İslam’dan Önce Sosyal Sınıflar

Asabiyet anlayışının eleştirisine yer verilmiştir. Asabiyet, aynı soydan gelen ve aynı kabileye mensup insanların her koşulda birbirlerini desteklemesi anlamına gelmektedir. İslam, asabiyet anlayışı yerine müminleri kardeş ilan etmiştir. Hz. Muhammed de kendisine inananlardan cahiliye asabiyetini terk etmelerini istemektedir.⁷³

Tüm inananları kardeş kabul eden, kan ve akrabalık bağının inanç bağından sonra gelmesi gerektiğini ilke edinen bir anlayışın aktarılmasının kapsayıcı bir tutum olduğunu söylemek mümkündür. Zira asabiyet; hususilik, mutlaklık, doğruluk gibi tekelci anlayışın özelliklerini taşımaktadır. Asabiyetin “her devir için tehlike arz eden bu duygu⁷⁴” olarak tanımlanması ve Hz. Muhammed’in asabiyeti eleştiren sözüne yer verilmesi kapsayıcı anlayışı destekler niteliktedir.

2.8. Peygamberimizin Doğumu ve Çocukluğu

Hz. Muhammed’in amcası Ebu Talib ile yaptığı ticari yolculuk sırasında Busra kasabasına uğramaları ve orada bulunan bir rahibin Ebu Talib’e yeğeni hakkındaki tavsiyesi anlatılmaktadır. Rahip, Ebu Talib’e ‘yeğenini Şam’a götürmemesini zira Yahudilerin ona zarar verebileceğini’ söyler.⁷⁵

⁷² Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 23

⁷³ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 24

⁷⁴ Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 24

⁷⁵ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 43

Rahip Bahira Olayı ismiyle de bilinen ve Hıristiyan bir din adamının, Yahudilerin Hz. Muhammed'e zarar verme ihtimalinden bahsetmesini içeren bu anlatım, Yahudilerin dışlayıcı tutumlarının eleştirisini destekler niteliktedir.

Bu eleştirel yaklaşım, kapsayıcı veya çoğulcu bakış açısını desteklemektedir. Çünkü Yahudiler, 'Yahudi Milleti' dışında bir kavme peygamber gelmeyeceğini, kendilerinin ise seçilmiş millet olduğunu kabul etmektedirler.⁷⁶

2.9. Hilfü'l-fudûl'a Katılması

'Erdemliler Topluluğu' şeklinde tercüme edebileceğimiz bu isimlendirme, İslam öncesinde Mekke müşrikleri tarafından haksızlığa karşı gelmek, zulmü önlemek amacıyla, yeminleşerek oluşturulan sosyal bir hareket olarak ifade edilebilir. Bu hareket, gerek Mekkeli gerekse Mekke dışından olan kişilerin haklarını korumak ve onlara zulmedilmesini önlemek işlevini görmüştür.⁷⁷ Hz. Muhammed, kendisine vahyin gelmesinden sonra bile bu antlaşmadan (yeminleşmeden) övgüyle bahsetmiştir.⁷⁸

Zulmü ve haksızlığı önlemek herkesin takdir edeceği erdemli davranışlardandır. Daha önemlisi, bu hareketin insanlar arasında din, kabile, zenginlik, güçsüz ve savunmasız gibi ayrımları kabul etmemesi ve haklıdan yana olmasıdır. 'Haksızlara karşı olmak' gibi farklı ilkelerle farklı inanışlara sahip kişilerin iyi bir amaç etrafında toplanıp çalışmasının olumlanması, çoğulcu tutumu desteklemektedir.

2.10. Kâbe Hakemliği

Hz. Muhammed'in Kâbe Hakemliği olayının sunuluşu kapsayıcı nitelikli bir tutum olarak kabul edilebilir. Bilindiği üzere Kâbe'nin sellerden zarar görmesi sonucu tamiri yapılmış, Haceru'l-Esved isimli taşın yerine konulması hususunda Mekkeliler arasında ihtilaf çıkmış, o esnada Kâbe'ye ilk gelen kişi olan Hz. Muhammed'i hakem olarak kabul ve tayin etmişlerdir.⁷⁹ Zira Hz. Muhammed kendi soylarındandır ancak hiçbir zaman putlara tapmamış, putlar adına kesilenlerden yememiş, fal okları çekmek gibi şirk inancına ait hiçbir ritüeli gerçekleştirmemiştir. Herhangi bir toplumda bu durumun yadırganması pek tabiidir. Ancak Mekkeliler Hz. Muhammed'in bu özellikleri bildikleri

⁷⁶ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 19

⁷⁷ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 43-44

⁷⁸ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 44

⁷⁹ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 47

halde onun ‘emîn’ olma özelliğinin de etkisiyle kendisini hakem olarak kabul etmişlerdir.

2.11. Risalet Öncesi Dünyanın Dini Durumu

Hız. Muhammed’e peygamberlik görevi verildiği dönemde dünyadaki dinler, herhangi bir eleştiriye yer verilmeden ve yargılama yapılmadan objektif olarak anlatılmakta, dışlayıcı bir tutum sergilenmemektedir.⁸⁰

2.12. İlk Vahiy

Hız. Muhammed’in vahiy meleği Cebrail ile karşılaşması ve ondan Allah’ın mesajını almasından bahsedilmektedir. Cebrail ile karşılaşması sonrasında şaşkınlığı her halinden belli olan Hız. Muhammed ve hanımı Hız. Hatice, amcasının oğlu Varaka bin Nevfel’e giderek yaşanan durumu aktarırlar. Varaka da Hız. Muhammed’e görünenin vahiy meleği Cebrail olduğunu söyleyerek Hız. Muhammed’i peygamberlik ile müjdeler.⁸¹

Bu olay Hıristiyan birisi tarafından yeni bir peygamberin müjdelenmesi veya tasdik edilmesi anlamına gelmektedir. Varaka’nın tavrı ise çoğulcu niteliğe sahiptir. Zira Varaka, İncil ve Tevrat’ı bilen bir isimdir ve Hıristiyan’dır. Hiçbir endişeye kapılmadan, kendi inancının iptal edilebileceğini düşünmeden Hız. Muhammed’in durumu açıkça ortaya koymuş, Hız. Muhammed’in yalanlanıp şehrinden çıkartılacağı zamana yetiştirse kendisine yardım edeceğini söylemiştir. Olayın olumlu sunumunun dışlayıcı (tekelci) tarırdan uzak, çoğulcu tavra yakın olduğu söylenebilir.

2.13. Gizli Davet

Mekkeli müşriklerin Hız. Muhammed’in Kâbe’de namaz kılmasına göz yumsalar da insanların onun etrafında toplanmalarından ve onu dinlemelerinden rahatsız oldukları belirtilmektedir.⁸² Bu durum daha sonra şiddeti giderek artacak, hatta fiili saldırılara ve işkencelere dönüşecek olan dışlayıcı tutumun açık niteliklerindedir. Müşriklerin bu tavrının eleştirmesinden, dışlayıcı (tekelci) tutumun eleştirildiği anlaşılmaktadır. Zira tekelci anlayış, kendisinden başkasına yaşam hakkı tanımaz, kendisinde olmayanın her türlü olumsuz davranışı hak ettiğini kabul eder.

⁸⁰ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 57-58

⁸¹ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 59

⁸² Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 60-61

2.14. Açık Davet

Açık davetin başlamasıyla yapılan çağrıda amcası Ebu Leheb'in Hz. Muhammed'i aşağılaması ve ona hakaret etmesi⁸³ olumsuzlanmaktadır. Zira yeğenin doğru sözlü ve güvenilir (el-emin) olmasına rağmen Ebu Leheb, şirk inancının doğruluğunda ve geçerliliğinde tereddüt etmemekte, başka hiçbir inanca müsamaha göstermemekte, tek doğrunun şirk inancı olduğunda ısrar etmektedir.

Hz. Muhammed'in diğer amcası Ebu Talib'in tavrı ise olumlanmaktadır. Zira o, atalarının dinini terk etmeyeceğini fakat yeğenini destekleyeceğini belirtmiştir. Aynı durum Hz. Muhammed'in halası Safiye için de geçerlidir.⁸⁴

Ebu Leheb'in tavrının olumsuzlanması ve Ebu Talib'in tavrını olumlanması, dışlayıcı (tekelci) tutumun eleştirisi niteliğindedir. Bu konuda kapsayıcı bir tutum sergilenmiştir.

2.15. Müşriklerin İslam Davetine Karşı Çıkma Sebepleri

Kuran'ın ve Hz. Muhammed'in çağrısına karşılık Mekkelilerin ...“Atalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol) bize yeter”...(el-Mâide 5/104) şeklinde cevap vermeleri, ayetinde devamındaki ...“Ataları bir şey bilmeyen ve doğru yolda gitmeyen kimseler olsa da mı?” itirazını dikkate almamaları eleştirel bir dille sunulmaktadır. Buradan hareketle müşriklerin dışlayıcı tutumlarının eleştirildiğini söylemek mümkündür. “Bu durum karşısında öfkeye kapılan kabile ileri gelenleri Hz. Peygamber ve Müslümanları düşman kabul etmişlerdir.”⁸⁵ cümlesi de yazarın bu konudaki tutumunu desteklemektedir.

Hz. Muhammed'in peygamberliği karşısında Mekkelilerin ‘Mekke ve Taifin iki efendisinden (Velid bin Muğire ve Amr bin Umeyr) birisine peygamberlik verilmeliydi.’ itirazlarına yer verilmesi⁸⁶ Müşriklerin dışlayıcı tutumunun eleştirisi niteliğindedir.

Mekkelilerin Hz. Muhammed'in peygamberliğine karşı olmalarının sebeplerinden birisi de Kureyş içerisindeki geçmişe dayanan rekabet anlayışıdır. Haşimoğullarından bir peygamber çıkması, diğer Kureyş kabilelerine üstünlük sağlaması anlamına gelmekteydi. Bu durum her kabilede var olan kendini üstün ve ayrıcalıklı görme

⁸³ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 61

⁸⁴ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 62

⁸⁵ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 67

⁸⁶ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 68

anlayışının eseridir.⁸⁷ Mekkelilerin bu tutumlarının açıkça eleştirilmesi dışlayıcı (tekelci) anlayışın eleştirisi anlamına gelmektedir.

2.16. Mekke Dönemi ve İşkence

Mekke döneminde Müslümanlara ve Hz. Muhammed'in şahsına yapılan alay, hakaret, fiili şiddet ve işkence davranışlarına yer verilmesi,⁸⁸ Mekkeli müşriklerin dışlayıcı (tekelci) tutumlarının eleştirisi niteliğindedir.

2.17. Habeşistan'a Hicret

Mekke'de can ve mal güvenliği kalmadığı için Müslümanların bir kısmı komşu ülke Habeşistan'a hicret etmişlerdir. Hz. Muhammed'in tavsiyesi üzerine 'dinini güven içinde yaşama yolculuğu' Habeş Necaşisi Ashame'nin Müslümanlara olumlu yaklaşımıyla amacına ulaşmıştır. Ancak Mekkeliler Müslümanlara orada da rahat vermeye niyet değillerdir. Ashame'yle yakın ilişkilerini dikkate alarak Müslümanların kendisine verilmesini istemişlerdir. İyi bir Hıristiyan olan Ashame, Meryem suresinde Hz. İsa hakkında bilgi veren ayetleri dinledikten sonra bu sözlerin Hz. İsa'ya gelenle aynı kaynaktan olduğunu söyleyerek Mekkelilerin geri çevirmiştir.⁸⁹ Ashame'nin Müslümanlara yaklaşımı, özellikle de Meryem suresini dinledikten sonraki tepkisi onun kapsayıcı bir anlayışa sahip olduğunun açık delilidir. Ashame'nin bu yaklaşımının olumlanması ve övülmesi, onun çoğulcu tavrının olumlandığını göstermektedir.

Ayrıca 'Ashame'nin ayetlerden etkilenerek ağlaması, dinlediği ayetlerle Hz. İsa'ya gelenlerin aynı kaynaktan olduğunu belirtmesi, Müslümanların kimseye teslim edilmeyeceğini söylemesi'⁹⁰ gibi bilgilere yer verilmesi, Ashame'nin çoğulcu tavrını tasdikler niteliktedir.

2.18. Boykot Yılları

Alay, iftira, baskı, tehdit ve işkencelerden sonuç alamayan Mekkelilerin Muttaliboğullarıyla beraber Müslümanları toplumdan soyutlama çabası olan sosyal ve iktisadi 'Boykot', katı dışlayıcı bir anlayışın yansıması niteliğindedir. Zira burada

⁸⁷ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 69

⁸⁸ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 70

⁸⁹ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 71-72

⁹⁰ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 72

boykota maruz kalanlar sadece Müslümanlar değil, onlara sahip çıkan fakat Müslüman olmayan Muttaliboğullarının tamamıdır.⁹¹

Katı boykot uygulaması ve katı dışlayıcı tutum eleştirilmektedir. Müslümanların açlıktan ot ve yaprak yemek zorunda kaldığı, hasta ve zayıf düşenlerden ölenlerin olduğu bilgilerine⁹² yer verilmesi Mekkeli müşriklerin katı dışlayıcı (tekelci) tutumlarını eleştiri niteliğinde kabul edilebilir.

2.19. Taif Yolculuğu

Sıkıntılı boykot yıllarının (616-619) bitiminde Hz. Muhammed'in Taif yolculuğu gerçekleşmiştir. Taifliler Hz. Muhammed'i hoş karşılamamışlar aksine onu kovmuşlar, ayak takımına, çocuklara ve kölelere taş atarak hakareti ve aşağılamayı tercih etmişlerdir. Taiflilerin bu davranışları dışlayıcı anlayışı yansıtmaktadır.⁹³ Taiflilerin "Allah senden başka peygamber olarak gönderecek kimse bulamadı mı?"⁹⁴ ifadeleri 'alaycı' ve 'küçümseyici' olarak nitelendirilmektedir. Bu da Taiflilerin dışlayıcı (tekelci) anlayışının olumlanmadığını, kapsayıcı veya çoğulcu tutuma yaklaşıldığını göstermektedir.

Taif dönüşü Hz. Muhammed'in Mekke'de güvenli bir şekilde yaşamaya devam etmesi için Mut'im bin Adiy tarafından himaye (emân) verilmesi kapsayıcı bir tutum olarak nitelendirilebilir. Zira Mut'im, Müslüman değildir. Mekkelilerin Hz. Muhammed'e karşı tavırlarını bilmesine, Hz. Muhammed'le aynı kabileden olmamasına ve onun peygamberliğine iman etmemesine rağmen himaye vermesi, kendisi gibi inanmayan birisine değer verdiği ve kıymetli bulunduğu anlamına gelebilir. Mut'im bin Adiy'in silahlanarak Hz. Muhammed'i korumaya çalışması ve Mekke'ye girmesine yardımcı olması⁹⁵ olumlanmaktadır. Bu anlatım da tekelci anlayıştan uzaklaşıldığına, kapsayıcı anlayışa yaklaşıldığına örnek niteliğindedir.

⁹¹ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 74-75

⁹² Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 75

⁹³ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 75-76

⁹⁴ Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 76

⁹⁵ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 76-77

2.20. Peygamberimizin Hicreti

Hz. Muhammed'in hicretinin müşrikler için tehdit olarak görüldüğü, Müşriklerin son çare olarak onu öldürme kararı aldıkları değerlendirilmesi,⁹⁶ bu olayın dışlayıcı nitelikte kabul edildiğini göstermektedir.

2.21. Medine Sözleşmesi

Medine'ye hicretin hemen ardından şehirde yaşayan Yahudi, Hıristiyan ve Müşriklerle ortak antlaşma imzalanmıştır. 'Medine Sözleşmesi' veya 'Medine Vesikası' olarak bilinen ve ilk yazılı anayasa olarak kabul edilen bu antlaşmanın⁹⁷ daha çok siyasi içerikli bir antlaşma olduğunu söylemek mümkündür. Antlaşma ile 'din hürriyeti' garanti altına alınmış, şehrin ortaklaşa savunulacağı kararlaştırılmış,⁹⁸ Medine'deki müşriklerin Mekkelilerle işbirliği yapmaları engellenmiş, Hz. Muhammed devlet başkanı olarak kabul edilmiş ve kendi içlerinde bir anlaşmazlık olduğunda hakem olarak kabul edilmiştir.⁹⁹ Çok inançlı toplum haline gelen Medine'de bu antlaşmayla din hürriyetinin garanti altına alınması dışlayıcılık olarak kabul edilemez. Ancak her dinin kendisini doğru kabul etme hürriyetini garanti etmesinden dolayı kısmi çoğulcu niteliğe sahip olduğu söylenebilir.

"Sözleşme, muhtevası itibarıyla din hürriyetini güvence altına almış, sosyal ilişkilerde yardımlaşma ve dayanışmayı geliştirmeyi hedeflemiş, hukuki ve askerî alanda düzenlemeler yapmıştır."¹⁰⁰ cümlesi, Medine Sözleşmesinin kısmi çoğulcu tutum olarak değerlendirildiğini göstermektedir.

Ayrıca, "Yahudilerin dinleri kendilerine, Müslümanların dinleri de kendilerinedir."¹⁰¹ maddesiyle din hürriyetini garanti eden bir sözleşme olarak belirtilmesi bu kapsayıcı tutumu desteklemektedir.

"Medine Sözleşmesi ile Medine'de çeşitli kabilelere ve inançlara sahip fertleri hukuka dayalı, sosyal, iktisadi ve dinî hak ve sorumlulukları bulunan, Medine şehir devletinin

⁹⁶ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 81

⁹⁷ Bk. Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (1.cilt)*, 21. Baskı (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 251

⁹⁸ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 93-94

⁹⁹ Medine sözleşmesinin tam metni için bk. Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (1.cilt)*, 253-259

¹⁰⁰ Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 93

¹⁰¹ Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 93

vatandaşları hâline getirmiştir.”¹⁰² değerlendirmesi de kapsayıcı tutumu desteklemektedir.

2.22. Kiblenin Değişmesi

Hicretten on yedi ay sonra gerçekleşen kible değişimi Yahudiler ile Müslümanlar arasında bazı tartışmalara neden olmuştur.¹⁰³ Hz. Muhammed hicret sonrasında namazda Mescid-i Aksa’ya yönelmiş, ancak “Biz senin, yüzünü göğe doğru çevirdiğini elbette görüyoruz. İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kibleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin. Kuşku yok ki kendilerine kitap verilenler onun rablerinden gelmiş bir gerçek olduğunu elbette bilirler. Allah onların yaptıklarından habersiz değildir.” (el-Bakara 2/144) ayetinin gelmesiyle kible olarak Mescid-i Haram olan Kâbe belirlenmiştir. Bu durum Yahudiler tarafından alay ve eleştirisi konusu olmuştur. Bakara Suresi 142. ve 143. ayetler ise bu eleştirilere cevap niteliğindedir.

“İnsanlardan bir kısım sefihler, ‘Onları şimdiye kadar yöneldikleri kibleden vazgeçiren sebep nedir?’ diyeceklerdir. De ki: ‘Doğu da batı da Allah’ındır. O, dilediğini dosdoğru yola iletir.’ İşte böylece, siz insanlara şahit olasınız, peygamber de size şahit olsun diye sizi vasat (örnek) bir ümmet yaptık. Biz bu yöneldiğin kibleyi özellikle resule uyanlarla sırt çevirenleri açıkça ayırt edelim diye belirledik. Bu, Allah’ın hidayet verdiği kimselerden başkasına elbette ağır gelecektir. Allah imanınızı asla zayi edecek değildir. Çünkü Allah insanlara karşı çok şefkatli, çok merhametlidir.’

Kible değişimi sonrası Yahudilerin “Muhammed ve ashâbı kiblenin neresi olduğunu bilmiyorlardı, biz onlara yol gösterdik.”¹⁰⁴ ifadeleri, Müslümanlara sataşma ve Müslümanlar hakkında ileri geri konuşma olarak nitelendirilmiştir.¹⁰⁵ Bu nitelendirme, kible değişimi sonrası Yahudilerin tepkilerinin dışlayıcı bir tutum olarak değerlendirildiğini, kapsayıcı tutumun öncelendiğini göstermektedir.

¹⁰² Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 94

¹⁰³ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 95-96

¹⁰⁴ Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 95

¹⁰⁵ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 95

2.23. Seriyye ve Gazveler

Müslümanları ellerinden kaçıran Mekkeli müşriklerin, Müslümanları Medine’de rahat bırakma niyetleri yoktu. Müslümanlara zarar vermek amacıyla münafıkların lideri durumunda olan Abdullah bin Übey bin Selül ve Medineli müşriklerden Hz. Muhammed’i öldürmelerini veya sürgün etmelerini istediler. Böyle davranmamaları durumunda ise kendilerine de savaş açacaklarını bildirdiler.¹⁰⁶ Mekkeli müşriklerin Müslümanlara yaşam hakkı tanımama çabaları hatta kendilerine bu konuda destek vermeyenleri tehdit etmeleri olumsuzlanmaktadır. Bu da dışlayıcılıktan uzak bir tutum sergilendiğini göstermektedir.

Hz. Muhammed’in can ve mal güvenliği amacıyla seriyye ve gazve faaliyetlerini başlatması¹⁰⁷ dışlayıcı bir tavır olarak görülmemektedir. Seriyye ve gazve faaliyetlerinin öncelikli amacı, Müslümanların ve Müslümanlarla birlikte olanların can ve mal güvenliğini sağlamaktır. Çünkü müşrikler, ensardan, Medineli müşriklerden ve münafıklardan Hz. Muhammed’i korumamalarını, ona yardımdan vaz geçmelerini, hatta Hz. Muhammed’i öldürmelerini istemişler, aksi durumda savaşın kaçınılmaz olacağını belirtmişlerdir.¹⁰⁸

2.24. Savaşa İzin Verilmesi

“Kendilerine savaş açılan Müslümanlara, zulme uğramaları sebebiyle cihat için izin verildi. Şüphe yok ki Allah’ın onlara yardım etmeye gücü yeter. Onlar, haksız yere, sırf, ‘Rabbimiz Allah’tır!’ demelerinden dolayı yurtlarından çıkarılmış kimselerdir...” (el-Hac 22/39-40) ayeti ile “Fitne tamamen yok edilinceye ve din (kulluk) de yalnız Allah için oluncaya kadar onlarla savaşın. Şayet vazgeçerlerse zalimlerden başkasına düşmanlık ve saldırı yoktur.” (el-Bakara 2/193) ayeti, Müslümanların meşru savunma yaptıklarını, zulme uğradıklarını, şayet Mekkeli müşriklerin savaştan vazgeçmeleri durumunda Müslümanların da savaşmayacaklarını bildirmektedir.¹⁰⁹

“Cihada izin veren ayetlerle birlikte Resulullah, Medine dışına seriyyeler göndermeye başladı. Bu askerî birlikler; Kureyş’e ait ticaret kervanlarına engel olmak, Medine’ye yapılması muhtemel baskınlardan haberdar olmak ve Kureyş’in çevre kabilelerle iş

¹⁰⁶ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 96

¹⁰⁷ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 96 ve sonrası

¹⁰⁸ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 96

¹⁰⁹ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 97

birliğini önlemek gibi bazı siyasi ve askerî amaçlar taşıyordu. Yoksa bu seriyyelerin amacı savaş ve yağma değildi.”¹¹⁰ Bu ifadelerden anlaşılmaktadır ki savaşa izin verilmesi dini bir mesele olarak görülmemekte, mevcut şartlar bağlamında değerlendirilmektedir. Bu da savaşa izin verilmesi meselesinin dışlayıcı bir tutum olarak değerlendirilmediğini, günün şartlarında kaçınılmaz bir durum olarak kabul edildiğini göstermektedir.

Savaşa izin verilmesinin, Bedir Savaşının,¹¹¹ Uhud Savaşının,¹¹² Hendek Savaşının¹¹³ ve diğer savaşların yukarıdaki anlayış çerçevesinde değerlendirildiğini söylemek mümkündür.

2.25. Recî ve Bi’r-i Maune

Recî ve Bi’r-i Maune olaylarında Müslümanlar sadece inançlarından dolayı kandırıldılar ve katledildiler.¹¹⁴

Rec’i olayı “Niyetleri bunların (Müslümanların) bir kısmını intikam için öldürmek bir kısmını ise Bedir ve Uhud’da kaybettikleri yakınlarının öcünü alabilmeleri için Mekkelilere satmaktı.”¹¹⁵ ifadeleriyle Müşrik Arapların intikam amacı taşıyan fiilleri olumsuzlanmaktadır. Bu olumsuzlamanın şiddet içerikli dışlayıcı tutum olarak değerlendirildiği söylenebilir.

2.26. Hudeybiye Antlaşması

Hz. Muhammed ve Müslümanların haram ayda yani savaşmanın yasak olduğu ayda Kâbe’yi ziyaret etmek istemeleri, Mekkeli Müşrikler tarafından engellendi. Müslümanların Kâbe’yi ziyaret edemeyeceklerini haber verdiler. Yapılan görüşmeler sonucunda iki taraf arasında Hudeybiye Antlaşması yapıldı.¹¹⁶

Hudeybiye Antlaşması’nın metninde ‘Muhammed Rasulullah (Allah’ın elçisi Muhammed)’ yazmasına müşrik elçinin itirazı ve bu şekilde antlaşmayı imzalamayacağını bildirmesi¹¹⁷ bilgisi olayı olumsuzlanmaktadır. Bu olumsuzlamanın

¹¹⁰ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 97

¹¹¹ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 99

¹¹² Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 100-102

¹¹³ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 103-104

¹¹⁴ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 102

¹¹⁵ Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 102

¹¹⁶ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 105-106

¹¹⁷ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 106

dışlayıcı tutum olarak değerlendirildiği söylenebilir. Zira müşrikler siyasi ve sosyal hayatı ilgilendiren bir durumda bile Hz. Muhammed'in elçiliğini reddetmeyi, bu yolla onu ve Müslümanları dışlamayı tercih etmişlerdir.

Yine Hudeybiye Antlaşması gereği Müslüman olan Ebu Cendel ve Ebu Basîr'in Müşriklere teslim edilmiş olması¹¹⁸, Hz. Muhammed'in sosyal hayatta sadece dini kabulleri öncelemediğinin ve Müslümanlara zulmetmiş olsalar bile Müşriklerle yapılan antlaşmalara uygun hareket etmek hususundaki gayretinin ifadesidir.

“Allah Resulü ve ashâbı Hudeybiye'den ayrıldığında bir tarafta Mekkelilerle barış yapmanın sevincini, diğer tarafta umre yapamadan dönmenin ve Ebu Cendel'i müşriklere iade etmenin üzüntüsünü yaşıyorlardı.”¹¹⁹ cümlesiyle, Müslümanların barış yapmaktan yana mutlu oldukları, ancak istemeseler de antlaşma maddelerine uyarak Müslüman birisini müşriklere teslim ettiklerinden üzüntü duydukları belirtilmektedir. Müslümanların barışa sevinmesi ve barışı bozmamak adına Müslüman birisini müşriklere teslim etmeleri olumlu değerlendirilmektedir. Bu da olayın dışlayıcılıktan uzak bir tutumla değerlendirildiğini göstermektedir.

Hz. Muhammed'in Ebu Cendel'e 'söze vefasızlık edemeyiz' demesinin¹²⁰ ve Müşriklerin Ebu Basîr'in iadesini isteyince Hz. Muhammed'in anlaşma esaslarına uymak zorunda kaldığını söylemesinin¹²¹ aktarılması, Hz. Muhammed'in tavrının olumlu değerlendirildiği kanaatini oluşturmakta, kapsayıcı anlayışa yaklaşıldığını göstermektedir.

2.27. Mekke'nin Fethi

Hudeybiye Antlaşması daha ikinci yılı dolmadan Kureyşliler tarafından bozulmuş ve Mekke'nin fethine zemin hazırlamıştı. Müslümanlar Hz. Muhammed önderliğinde on bin kişilik orduyla Mekke doğru hareket etti. Orduyu gören Mekkeliler direnemeyeceklerini anladılar ve gönüllü olarak şehri Müslümanlara teslim ettiler.¹²² Mekke'nin fethinde Hz. Muhammed komutanlarına savaşa girmemelerini, mecbur kalmadıkça kan dökmemelerini emretmiş, Müslüman olmasa bile birçok kimseye emân (can ve mal güvenliği) vermiştir.

¹¹⁸ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 107

¹¹⁹ Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 106

¹²⁰ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 107

¹²¹ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 107

¹²² Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 108-109

Mekke'nin fethinde Müslümanların sayıca üstün olmalarına rağmen 'Hz. Muhammed'in Mekke halkının emniyette olacağı yerleri sayması,¹²³ beraberindekilere savaşmama emri vermesi,¹²⁴ Müslümanlara işkence eden birçok kişinin affedilmesi¹²⁵ bilgilerinin yer alması; ayrıca "Kan dökülmeden Mekke'yi fethetmek Allah Rasulü'nü oldukça memnun etmişti."¹²⁶ cümlesi, Mekke'nin fethinde Hz. Muhammed'in kısmi çoğulcu ve toleranslı tutumunun olumlandığını göstermektedir. Zira o güne kadar Mekkeli müşrikler, Müslümanlara her türlü kötülüğü yapmaktan geri durmamışlardır. Fakat Hz. Muhammed güç üstünlüğüne sahip olmasına karşın intikam almak gibi olumsuz bir tavır sergilememiştir.

2.28. Huneyn Gazvesi

Hevazin ve Sakif Kabilelerinin, Mekke'yi yeni fethetmiş Müslümanlara karşı ordu hazırlamaları, Müslümanları savaşmak zorunda bırakmıştır. Huneyn Gazvesi veya Huneyn Savaşı olarak bilinen bu savaş,¹²⁷ Müslümanlar açısından siyasi ve sosyolojik nitelik taşımaktadır. Bedir, Uhud ve Hendek savaşları için yaptığımız değerlendirme, burada da geçerlidir.

Huneyn Savaşı'nın ardından Müslümanların Taif'i kuşatmaları ancak yirmi gün sonra kuşatmayı sonlandırarak Cirane'ye dönmelerinden bahsedilmektedir.¹²⁸ Bu anlatımda Hz. Muhammed'in kuşatmayı kaldırırken Sakif Kabilesi'nin hidayeti için dua etmesi bilgisine¹²⁹ yer verilmesi, Hz. Muhammed'in rahmet elçisi oluşunu ve hoşgörüsünü çağrıştırmaktadır. Benzer şekilde Mekke'nin Fethi'nin anlatımında Müşrik bile olsa Mekke halkında eman verildiği bilgisine¹³⁰ yer verilmiştir. Anlaşılmaktadır ki Hz. Muhammed'in bu tür davranışları olumlu olarak, konumuz açısından ise dışlayıcılıktan uzak, kısmi çoğulcu bir tutum olarak değerlendirilmektedir.

2.29. Nifak ve Münafıklar

İslam'a en büyük zararı verebilmek için her türlü yolu deneyen, İslam kardeşliğini zedelemeye teşebbüs eden, İslami değerlerle alay eden, İslam düşmanlarıyla gizli

¹²³ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 108

¹²⁴ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 108

¹²⁵ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 109

¹²⁶ Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 109

¹²⁷ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 109

¹²⁸ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 111

¹²⁹ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 111

¹³⁰ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 108

ittifaklar yapan, emre itaatsizlik göstererek ordunun genel düzenini bozmaya çalışan, Müslümanlar arasında fitne çıkarmaya çalışan, savaştan kaçan, kendisine suikast girişiminde bulunan ve aile fertlerine iftiralar atan münafıklara¹³¹ karşı Hz. Muhammed'in toleranslı ve kapsayıcı tutumundan bahsedilmektedir.

Hz. Muhammed'in münafıklara Müslüman muamelesi yapması, müsamahakâr davranıp mazeretlerini kabul etmesi,¹³² Münafıkların bütün kötülüklerine ve sahabenin öldürme taleplere rağmen öldürülmelerine izin vermemesi,¹³³ hatta Abdullah bin Übey öldüğünde oğlunun isteği üzerine gömleğinin cenazenin üzerine örtülmesine izin vermesi ve cenaze namazını kıldırması¹³⁴ bilgilerinin yer alması, Hz. Muhammed'in kapsayıcı tutumunun olumlandığını göstermektedir.

2.30. Diğer Din Mensuplarıyla Münasebetler

2.30.1. Yahudiler

Müslümanların ve Hz. Muhammed'in ehl-i kitaptan sayılan Yahudilerle ilişkisi bağlamında Medine'nin ileri gelen üç büyük Yahudi topluluğu anlatılmaktadır.

Kaynukaoğulları, Nadiroğulları ve Kurayzaoğullarından oluşan bu üç büyük Yahudi topluluk, Medine Sözleşmesi maddelerine uymadıkları için Müslümanlarla karşı karşıya gelmişlerdir. Kaynukaoğulları savaşmadan Medine'den ayrılmış, Şam bölgesine gitmişler; Nadiroğulları sürgün edilmiş, Hayber'e gitmişler; Kurayzaoğulları ise Hendek Savaşındaki ihanetleri sonrası kuşatma altına alınmış, bir süre sonra teslim olmuşlardır. Ancak Hayber'e sürülen Yahudiler boş durmamışlar, çevre kabilelerle anlaşarak Müslümanlarla savaş hazırlığına girmişlerdir. Bu durumu haber alınması üzerine Hz. Muhammed önce barış teklifinde bulunmuş, ancak olumlu yanıt alamayınca Hayber'i fethetmiştir. Fedek Yahudilerinin barış talebine olumlu yanıt vermiştir.¹³⁵

Yahudilerle ilişkiler Medine Sözleşmesi çerçevesinde ele alınmıştır.

Ancak Yahudiler Hz. Muhammed'in Medine'de güçlenmesinden, İslam'ın yayılmasından korkup sahip olduklarını konumu kaybetme endişesine kapılmışlardır. Hz. Muhammed Yahudilerle dostane ilişkiler kurmaya çalışmış, onları İslam'a davet

¹³¹ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 112

¹³² Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 114

¹³³ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 112

¹³⁴ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 114

¹³⁵ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 115-117

etmiş ancak onlar bu davete olumlu cevap vermemekle kalmamış, Hz. Muhammed ve Müslümanlara karşı çeşitli hile komplolara başvurmuşlardır.¹³⁶

Müslümanlara karşı Medine Sözleşmesinin gereklerini yerine getirmeyen ve sözleşmeye aykırı hareket eden Yahudi Kabilesi Kaynukaoğulları Medine'den sürülmüştür.¹³⁷ Hz. Muhammed'in kendilerinden Medine Sözleşmesine sadık kalmalarını talep etmesi bilgisine yer verilmesi¹³⁸ olayın olumlu değerlendirildiğini göstermektedir.

Medine sözleşmesi gereği diyet ödemeye yanaşmayan ve Hz. Muhammed'e suikast düzenleyen Nadiroğulları'nın antlaşmaya yanaşmaması bilgisine yer verilmesi¹³⁹ kitabın yaklaşımını yansıtmaktadır. Sonuç olarak Nadiroğulları da Medine'den çıkarılmıştır.

Kureyzoğulları ise Hendek Savaşı'nda yine Medine Sözleşmesine aykırı davranarak Müslümanların aleyhine hareket etmişler hatta savaşmayı göze almışlardır.¹⁴⁰ Onlara da Tevrat'ın gereğince hükmedilmiştir.

Medine'den sürülen Yahudiler Hayber'e yerleşmiş, çevredeki diğer Yahudilerle birlikte Müslümanlarla savaş hazırlığına başlamışlardı. Haber üzerine Müslümanlar Hayber'i fethettiler. Hz. Muhammed Tevrat'a göre Yahudileri cezalandırma imkânı varken halkın tamamının canını bağışlamış, arazilerini işletmelerine izin vermiş, ürünlerinin yarısını Müslümanlara verilmesi kaydıyla Hayber'i Yahudilere bırakmıştır. Diğer Yahudilerle de cizye karşılığı anlaşma sağlanmıştır.¹⁴¹

Yukarıdaki anlatımlar dikkate alındığında Yahudilerle ilişkilerin Medine Sözleşmesi çerçevesinde değerlendirildiği görülmektedir. Ancak Hz. Muhammed'in her fırsatta barıştan yana olmasına, cezalandırmaktan sakınmasına ve savaşmaktan uzak durma çabasına vurgu yapılmıştır. Bu durum konumuz açısından değerlendirildiğinde Hz. Muhammed'in hoşgörüyü ve toleransı önceleyen, kapsayıcı tavrının olumlandığını söylemek mümkündür.

¹³⁶ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 115

¹³⁷ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 115-116

¹³⁸ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 115

¹³⁹ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 116

¹⁴⁰ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 116

¹⁴¹ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 117

2.30.2. Hıristiyanlar

Müslümanların ve Hz. Muhammed'in ehl-i kitaptan sayılan Hıristiyanlarla ilişkisi bağlamında Mute Savaşı ve Tebuk Seferi anlatılmaktadır.

Gassan Meliki Şürahbil'in Hz. Peygamber'in elçisini öldürmesi üzerine Bizans ile savaşıma kararı alındı. Mute'de gerçekleşen savaşta Halid bin Velid'in taktikleri sayesinde Müslümanlar hezimetten kurtuldular.¹⁴²

Bizans'ın ordu topladığı ve Hicaz bölgesine saldıracağı haberleri üzerine Hz. Muhammed zor şartlarda ordusuyla Tebuk'e gitti. Ancak herhangi bir düşman kuvvetiyle çatışma yaşanmadı.¹⁴³

Gassan Meliki üzerine giden orduya Hz. Muhammed'in 'Müslümanlardan bölge halkını İslam'a davet etmeleri, kabul ederlerse savaşmamaları, sözlerinde durmaları, çocukları, kadınları, yaşlıları, ibadet eden din adamlarını öldürmemeleri' hususlarında yaptığı uyarıların¹⁴⁴ yer alması dikkat çekicidir.

Yahudilerle ilişkilerde görüldüğü üzere burada da Hz. Muhammed'in tolerans ve hoşgörü gibi olumlu tutumlarına vurgu yapılmıştır. Buradan hareketle Hz. Muhammed'in bu olaydaki tavrını dışlayıcılıktan uzak bir tavır olarak değerlendirildiğini söylemek mümkündür. Zira Hz. Muhammed her iki olayı da dini saiklerle gerekçelendirebilir, düşmanlarına karşı sert davranmak isteyebilirdi.

Ayrıca her iki olayın da siyasi ve sosyolojik nedenlere dayandığını gözden kaçırmamak gerekir. Olayların dini bir niteliği bulunmamaktadır. Olayların siyasi ve sosyal gerekçelere dayanması, Hz. Muhammed'in kararlarını ve uygulamalarını sadece dini gerekçelere dayandırmadığı anlamına gelebilir.

¹⁴² Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 117

¹⁴³ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 118

¹⁴⁴ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 117

SONUÇ

İmam Hatip Lisesi 10. sınıf seviyesinde okutulan Siyer Ders Kitabı, Alan Race'a ait dini çeşitlilik sınıflandırmasına göre incelenmiştir.

1. Ders kitabındaki anlatımlarda, dini çeşitlilik sınıflandırmasına uygun olan anlatımların toplam sayısı 50 olarak tespit edilmiştir.
2. Bu tespitlerden sadece 3 tanesi (%6) dışlayıcı (tekelci) niteliklidir.
3. Tespitlerden 25 tanesi (%50) dışlayıcı (tekelci) tutumun eleştirisi veya tekelci/dışlayıcı tutumdan uzak kalınarak yapılan değerlendirmelerdir.
4. Tespitlerin 22 tanesi (%44) ise kapsayıcı, çoğulcu veya kapsayıcı-çoğulcu değerlendirmelerdir.
5. Bunlardan anlaşılmaktadır ki Siyer ders kitabının yazımında dışlayıcı (tekelci) tutumun eleştirisi veya dışlayıcı (tekelci) tutumdan uzak kalınarak yapılan değerlendirmeler diğer değerlendirme türlerine göre çoğunluğu oluşturmaktadır. Çoğulcu ve kapsayıcı nitelikteki değerlendirmeler ise yarıya yakındır. Aslında dışlayıcı (tekelci) tutumun eleştirisi veya dışlayıcı (tekelci) tutumdan uzak kalınarak yapılan değerlendirmeler, çoğulcu ve kapsayıcı nitelikteki değerlendirmelere yakın değerlendirmelerdir. Ancak yine de kapsayıcı veya çoğulcu tutuma ulaşamadığı söylenebilir.
6. İmam Hatip Liseleri'nde okutulan Siyer Ders Kitabı'nın dini çeşitlilik sınıflandırması dikkate alınarak yazılmadığını söylemek mümkündür. Ders kitabının yazılış amacına dair kitap içerisinde bir bilgilendirme yapılmamıştır. İmam Hatip Liseleri'nin bağlı bulunduğu kurum olarak Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'nün yayınladığı 'Siyer Dersi Öğretim Programı'nda "Siyer dersinde öğrencilerin Peygamberimizi tanımaları, onun hayatımızdaki yerini kavramaları öncelikle hedeflenmelidir."¹⁴⁵ cümlesi ile "Siyer dersi; Peygamberimizin şahsı ve nübüvveti ile ilgili Kur'an-ı Kerim'in verdiği bilgiler çerçevesinde, temel kaynaklar referans alınarak ve tarih biliminin yöntemleri ışığında işlenmelidir." cümlesi bu anlamda bize yol göstermektedir.

¹⁴⁵ Milli Eğitim Bakanlığı, "Din Öğretimi Genel Müdürlüğü", erişim 11 Nisan 2019, https://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_08/17174813_AYHL_Siyer_2017.pdf

7. Ders kitabının dini çeşitlilik bakışıyla yazılmasını gerektirecek herhangi bir gerekçe bulunmamaktadır. Zira kitap sadece İmam Hatip Lisesi öğrencileri için, İslam dininin temel dini kaynakları ve tarihi kaynaklar dikkate alınarak yazılmıştır. Siyer Dersi Öğretim Programında “Siyer dersinde öğrencilerin Peygamberimizi tanımaları, onun hayatımızdaki yerini kavramaları öncelikle hedeflenmelidir.”¹⁴⁶ cümlesinin karşılığı, Hz. Muhammed’in hayatını tarihi (kronolojik) olarak anlatmaktan ibarettir. Ancak bu durum öğrenciye tarihi bilgi dışında bir formasyon kazandırmamaktadır.

8. Kitabın içeriğinde öğrencilere örnek davranışlar sunma, yorum ve değerlendirme yapma gibi gündelik hayata katkı sağlayacak anlatımlar çok az yer almaktadır.

9. Tezimiz açısından bakıldığında ise Hz. Muhammed’in tarihi (kronolojik) hayat hikâyesi diyebileceğimiz bir anlatımla karşılaşılmaktadır. Ancak çoğulcuların da belirttiği gibi dünya küçük bir köye dönmüştür. Sosyal hayatta, iş hayatında, ilgi ve merak alanlarımızda her türlü inanca sahip hatta Tanrı’ya inanmadığını söyleyen insanlarla karşılaşmak sıradanlaşmaya başlamıştır. İmam Hatip Liseleri açısından bakıldığında ise aynı dinin farklı yorumlarıyla karşılaşmak kaçınılmazdır. Hatta aynı tarihi olayla ilgili farklı rivayetlerin olması bile farklı yorumlara sebep olabilmektedir. Ancak ders kitabındaki peygamber anlatımından farklılıklara nasıl yaklaşılması gerektiği hususunda örneklik çıkartmak mümkün değildir. İşte bu noktada tarihi bilgi niteliğinde öğretilen Hz. Muhammed’in hayatının öğrencilere kılavuzluk etmesi mümkün değildir. “İçinizden Allah’ın lütfuna ve ahiret gününe umut bağlayanlar, Allah’ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, Resulullah’ta güzel bir örneklik vardır.” (el-Ahzab 33/21) ayeti Müslümanlara Hz. Muhammed’i örnek göstermektedir. Bu örneklik onun ahlakı, sîreti ve davranışlarıdır.

10. Çoğunluğunun Müslüman olduğu bir toplumda yaşamamız açısından farklılıkların ön plana çıkmadığını söylemek mümkündür. Ancak son yıllarda özellikle Avrupa ülkelerinde eğitim ve iş amacıyla bulunan Müslümanlar, başta Hıristiyanlar olmak üzere her türden inanca sahip bireylerle iletişimde ve etkileşimde bulunmak zorundadırlar. Bu da bir Müslümanın, Müslüman olmayanla ilişkisi açısından önem arz etmektedir. Başka inançlara sahip bireylerle birlikte yaşamak zorunda olan Müslümanın onlara karşı

¹⁴⁶ Milli Eğitim Bakanlığı, “Din Öğretimi Genel Müdürlüğü”, erişim: 11 Nisan 2019, https://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_08/17174813_AYHL_Siyer_2017.pdf

yaklaşımının nasıl olması gerektiği hususu konumuz dışıdır. Ancak Müslüman bir birey bu durumun örneklerini öncelikle Hz. Muhammed'in hayatından öğrenmek zorundadır. Hz. Muhammed, gerek Mekke'de gerekse Medine'de farklı inanç sahipleriyle hem peygamberlik öncesi hem de peygamberlik sonrası birlikte yaşamıştır. Özellikle peygamberlik sonrası Hz. Muhammed'in Müslüman olmayanlarla ticari, siyasi, sosyal, akrabalık ilişkileri bağlamında nasıl bir tutum içerisinde olduğu, günümüz koşullarında Müslümanların örnek almaya ihtiyacı olan hususlardır. Ancak Siyer Ders Kitabı'nda bu örneklige dair bir bilgiye rastlamak mümkün değildir.

11. Hz. Muhammed'in hayatına dair ders kitaplarından öğretilen bilgiler, öğrencilerin dini yaşantılarını şekillendirmede motive edici, hayatlarını kuşatıcı ve onlara rehberlik edici nitelikte olmadığından 'dini topluluklara' yönelim artmaktadır. Dini topluluklar ise İslam dininin temelini teşkil eden Kuran'ı ve Hz. Muhammed'in hayatını (sîretini) tek bir bakış açısıyla öğretmektedirler. Hz. Muhammed'in hayatının çok yönlü olarak anlatılması, kapsayıcı ve çoğulcu davranışlarının öğrencinin bilgisine sunulması, onların dini topluluklara duyacağı ihtiyacı azaltacak, kendi gibi düşünmeyen veya yaşamayanlara karşı olumlu bir tutum geliştirmesine yardımcı olacaktır. Ayrıca bağımsız düşünebilen ve bağımsız hareket edebilen bireylerin artmasına da olumlu katkı sağlayacaktır.

12. Bir peygamberin veya bir dine inanan kimsenin bütün davranışlarını din ile açıklamaya çalışmak yeterli değildir. Zira din, hayatın tüm ayrıntılarını gerekçelendirmez. Temel ilkeleri ortaya koyar. Hz. Muhammed'in hayatından Mute Savaşı ve Tebuk Seferi bu duruma örnek olabilir. Mute Savaşı'nın gerekçesi Gassan Meliki Şürahbil'in Hz. Muhammed'in elçisini öldürmesidir.¹⁴⁷ Tebuk Seferi'nin gerekçesi ise Bizans'ın ordu topladığı ve Hicaz bölgesine saldıracağı haberleridir.¹⁴⁸ Mute Savaşı'nın gerekçesi o dönemde ve hala geçerli olan 'elçilerin dokunulmazlığı' ilkesine dayanmaktadır. Tebuk Seferi'nin gerekçesi ise Müslümanların canlarına ve mallarına gelebilecek bir tehlikeye engel olma amacına dayanmaktadır.

13. Daha önceki maddelerde kısmen işaret edildiği üzere Alan Race'a ait dini çeşitlilik sınıflandırmasının yeterli olmadığı görülmüştür. Çünkü "Dini çeşitlilik olgusu

¹⁴⁷ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 117

¹⁴⁸ Bk. Dilekçi v.dğr., *Siyer*, 118

karşısında ortaya atılan temel tutumlar Hıristiyanlık yani Batı kaynaklıdır.”¹⁴⁹ Bu üçlü sınıflandırmanın temelinde Hıristiyanlığın Kitab-ı Mukaddes metinleri yer almaktadır.¹⁵⁰

Ayrıca dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk sınıflandırmasında her ne kadar kavramlar tanımlanmış olsa da yorum ve değerlendirme noktasında farklılıklar olabilmektedir. İsmail Yalçıntaş, İmam Maturidi'nin yaklaşımlarını tekelci olarak nitelemekte¹⁵¹ ve dini çoğulculuğu “mutlak doğru ve başka türlü düşünmeye izin vermeyen ve tüm dinleri eşit seviyeye indirgeyen yapısı itibariyle çağdaş bir dini dışlayıcılık paradigması”¹⁵² olarak kabul etmektedir. Hanefi Özcan ise İmam Maturidi'yi çoğulcu olarak kabul etmektedir. Ona göre dinin tek olması (buradaki tek dinden kasıt Allah'ın Âdem peygamberden beri bütün peygamberlere gönderdiği temel ilkelerdir) çoğulculuğa engel değildir.¹⁵³ “Bilinmelidir ki, eğer dinin ‘tekliği’nden değil de ‘çokluğu’ndan söz edilirse, o zaman, ‘çoğulculuğu’ değil, ‘çokçuluğu’ tartışmak gerekir. Bu hassas nokta farkedilmezse, ‘Maturidi’de çoğulculuk yoktur’ gibi ilk etapta görünen ve akla gelen basit bir yaklaşıma saplanılıp kalınabilir.”¹⁵⁴

15. Çoğulculuk gerçeği bizi tahammüllü ve toleranslı olmaya zorlamaktadır. Kanaatimizce ömrünün büyük kısmı gayri Müslimlerle her türde ilişki ile geçmiş olan Hz. Muhammed'in hayatından “öteki” ile ilgili davranış kareleri (örnekleri) siyer kitapları içerisinde daha çok yer almalıdır.

16. Öğrencilere Hz. Muhammed'in hayatına dair yeterli formasyonu kazandırmak için a) Siyer ders saatinin artırılması, b) Siyer dersinin sadece onuncu sınıfta değil, diğer sınıf seviyelerinde de müfredata ilave edilmesi, c) tematik bir siyer anlatımının hedeflenmesi, d) konumuz açısından ise farklılıklara açık, farklılıkları hayatın doğal bir parçası olarak kabul eden anlayışa sahip olmalarını sağlayacak içeriklerin belirlenmesi gibi seçenekler değerlendirilmelidir.

¹⁴⁹ Mehmet Şükrü Özkan, *Başarısız Bir Hipotez Dini Çoğulculuk*, İkinci Baskı (Şırnak: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2008), 26

¹⁵⁰ Bk. Köylü, “Dinsel Dışlayıcılık”, 72

¹⁵¹ Bk. İsmail Yalçıntaş, *Maturidi'de Dini Tekelcilik*, (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2011), 159

¹⁵² Yalçıntaş, *Maturidi'de Dini Tekelcilik*, 157

¹⁵³ Bk. Özcan, *Maturidi'de Dini Çoğulculuk*, 132

¹⁵⁴ Özcan, *Maturidi'de Dini Çoğulculuk*, 132

KAYNAKÇA

- Adam, Baki. *Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2002
- Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (1.cilt)*, 21. Baskı İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018
- Arıcan, M. Kazım. *Dini Tekelcilik*, Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2013
- Aydın, Mahmud. “Paradigmanın Yeni Adı: Dinsel Çoğulculuk”, *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Der. Mahmut Aydın, Ankara: Ankara Okulu, 2005
- Çakmak, Mustafa. *Çağdaş Batı ve İslam Düşüncesinde Dinsel Kapsayıcılık*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011
- Çakmak, Mustafa. *John Hick'in Din Felsefesinde Dinsel Dışlayıcılığa Yöneltilen Eleştiriler*, Yüksek Lisans Tezi, 19 Mayıs Üniversitesi, 2002
- Demirci, Kürşat. *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, İstanbul: Ayışığı Kitapları, Ocak 2000
- Fatih Dilekçi - Firdevs Efe - Hilal Çelikkol Kara - İlknur Apak, *Siyer*, MEB: Devlet Kitapları, 2018
- Günay Tümer – Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara: Ocak Yayınları, 2013
- Gündüz, Şinasi. *Küresel Sorunlar ve Din*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010
- Hick, John. *İnançların Gökkuşağı*, Trc. Mahmut Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002
- <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/1708/18268.pdf>
- <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/412487>
- <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/51788>
- <http://www.milelvenihal.org/dergi.aspx?ID=7>
- Kılıç, Recep. “Dini Çoğulculuk Mu Dinde Çoğulculuk Mu”, *Dini Araştırmalar* 7/19, (2004):13-17
- Köylü, Mustafa. “Dinsel Dışlayıcılık”, *İslam ve Öteki*, Der. Cafer Sadık Yaran, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018
- Krupalija, Mustafa. *Bosna Hersek'te Dinsel Çeşitlilik ve Çoğulculuk*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2016
- Michael Peterson - William Hasker – Bruce Reichenbach – David Basinger, *Akıl ve İnanç Din Felsefesine Giriş*, Trc. Rahim Acar, İstanbul: Küre Yayınları, 2016

- Milli Eğitim Bakanlığı, “Din Öğretimi Genel Müdürlüğü”, Erişim: 11 Nisan 2019.
https://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_08/17174813_AYHL_Siyer_2017.pdf
- Özcan, Hanifi. *Maturidi’de Dini Çoğulculuk*, İstanbul: İFAV, 2013
- Özkan, Mehmet Şükrü. “Dini Çeşitlilik Karşısında Hıristiyan Düşünürlerin Cevapları ve Tipoloji Problemi”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (2016/2): 82-83
- Özkan, Mehmet Şükrü. *Başarısız Bir Hipotez Dini Çoğulculuk*, 2. Baskı. Şırnak: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2008
- Ruhattin Yazoğlu – Hüsnü Akdeniz, *Dini Çoğulculuk John Hick’in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006
- Tokat, Latif. “Dini Çoğulculuk Hangi Açıdan Mümkündür?”, *Milal ve Nihal*, 4/2, (Mayıs-Ağustos 2007):103-137
- William P. Alston, “Din”. Trc. Günay Tümer, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/1 (1970), 163-176.
- Yalçıntaş, İsmail. *Maturidi’de Dini Tekelcilik*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2011
- Yaran, Cafer Sadık. “John Hick’in Din Felsefesinde Dinsel Çoğulculuk”, *İslam ve Öteki*, Der. Cafer Sadık Yaran, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018
- Yazoğlu, Ruhattin. *Dini Çoğulculuk Sorunu John Hick Üzerine Bir Araştırma* İstanbul: İz Yayıncılık, 2007

ÖZGEÇMİŞ

1975 yılında Sakarya’da doğdu. 1993’te Adapazarı İmam Hatip Lisesi’nden mezun oldu. 1998’de Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ni bitirdi. Lisans bitirme tezi olarak Nafi Atuf Kansu’nun “Fennî Terbiye Tarihi” isimli eseri üzerinde çalıştı. 2000 yılında özel sektörde başladığı meslek hayatını Pendik Uluslararası Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi’nde devam ettirmektedir.